

старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільської громади була паралізована. Земельна громада, що виникла після 1922 р., не мала адміністративних функцій. Як територіальне об'єднання селян-землекористувачів, — вона слідувала за доцільним використанням земельних угідь, регулювала земельні відносини своїх членів тощо⁹². Необхідно зазначити, що в межах УРСР селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади⁹³. По-іншому склалося в РРФСР, де селянин по своїй волі міг користуватися земельним наділом і в складі земельної громади, і поза нею⁹⁴. А оскільки в Росії існування земельних громад тісно пов'язувалось з общинною формою землекористування, де вона була панівною, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну общину⁹⁵. На Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була розповсюджена по всій території республіки, а поземельна община існувала лише в тих регіонах, де діяла общинна форма землекористування.

Межі громади могли співпадати і не співпадати з межами сільради. В окремому селі могло бути декілька земельних громад і, навпаки, одна громада могла охоплювати кілька населених пунктів. Так, у межах Велико-Кам'янської сільради Мораківського району Луганського округу на одному хуторі Велика Кам'янка існувало в 1928 р. дві земельні громади⁹⁶. У селі Томаківка Запорізького округу в 1927 р. налічувалося 11 земельних громад⁹⁷. Як зазначено в матеріалах обстеження 88 громад Харківського округу за 1927 р., «земельна громада у більшості випадків територіально співпадала з сільрадою, але були випадки, коли одна землегромада охоплювала декілька населених пунктів, або на терені однієї сільради було декілька громад»⁹⁸. Всього наприкінці 20-х років, за підрахунками ЦСУ УРСР, в Україні нараховувалося 10,7 тис. сільрад, 54,8 тис. сіл та хуторів і 40 тис. земельних громад⁹⁹. Тобто пересічно на території однієї сільради було 3—4 земгромади, а кожна громада мала у своєму складі одне село, інколи два.

Земельною громадою вважалася сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших користування орною землею. Якщо вигонами, луками, лісами та іншими угіддями користувалися селяни з різних громад, то ці селяни складали окрему земгромаду¹⁰⁰. Тобто одне і теж селянське господарство могло бути членом кількох громад: по користуванню орною землею в одній громаді, а по користуванню іншими угіддями — в іншій. Наприклад, селяни Булухівської, Лоївської, Охрімівської, Шульженківської земгромад Комишанського району Лубенського округу разом складали одну земельну громаду по користуванню лісовими угіддями¹⁰¹; 8 земельних громад Глинського району Кременчуцького округу спільно складали одну громаду по використанню 434 дес. пасовищ і плавнів¹⁰². Такі явища спостерігалися там, де не можна розмежувати наявні угіддя між сусідніми громадами.

Земельний кодекс установив мінімальну кількість членів земельної громади — 15 дворів¹⁰³. Максимальна кількість дворів у громаді не обмежувалась.

Зустрічалися громади, що мали по кілька тисяч членів. Так, Городищанська земгромада в Черкаському окрузі в 1926 р. складалася з 4,5 тис. дворів і мала 15,6 тис. членів¹⁰⁴. Та все ж велика громада була незручною для її членів, землі її були розкидані на десятки верст навкруг, в ній важко було провести землеустрій та інші заходи для поліпшення землекористування. Скарги на інертність та нерозворотливість великих земельних громад надходили звідусіль¹⁰⁵. Практична діяльність земгромад показала, яка кількість дворів є для них оптимальною: на Поліссі — 30—60; у Лісостепу — 50—80 дворів; у Степу — 70—100 дворів¹⁰⁶. Але більшість земгромад у республіці мали кількість членів далеко від оптимальної. Так, у 1926 р. на Поліссі тільки 9,6 % громад налічували у своєму складі до 50 дворів, на Правобережжі — 8,7 %, на Лівобережжі — 32,4 %, а у Степу — 33,8 %¹⁰⁷. Таке становище серйозно гальмувало впровадження в громадах передових прийомів агротехніки, поліпшених сівозмін, інших громадських заходів. Все це негативно впливало на стан сільського господарства. Потрібні були час і кошти на землеустрій усіх громад в Україні, розселення великих сіл. Таку роботу роз-

почали в 20-х роках, але суцільна колективізація обірвала цей процес.

Земельний кодекс 1922 р. визнавав членами земельної громади всіх осіб, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років¹⁰⁸. Нові члени приймалися до громади тільки з її згоди¹⁰⁹. Справа в тому, що приймаючи безземельних до свого складу, громада мала забезпечити їх землею з власних угідь за нормами, що діяли у громаді. А надій на прирізку додаткових сільгоспугідь громадам не було, оскільки з травня 1922 р. закон забороняв будь-який перерозподіл земельного фонду поміж громадами. Тому земгромади підходили до вирішення питання про доприселення нових членів дуже обережно. Так, 3 травня 1925 р. загальні збори Гайчульської громади Цареконстантинівського району Бердянського округу схвалили питання про доприселення в земельну громаду нових членів. Постановили: «Веручи до уваги, що прохачі — поворотники із Сибіру — колишні наші односельці, прийняти їх у нашу громаду і занести в списки на отримання землі. Всім іншим у клопотанні відмовити»¹¹⁰. Загальні збори громадян Тимашівської земельної громади Ново-Білицької сільради Оріхівського району Запорізького округу, що відбулися 7 лютого 1924 р., розглядали заяву громадян міста Оріхова Олександра і Олексія Гапонів про прийняття їх у земельну громаду з правом наділення їх земельними наділами за числом їдців. Ухвалили: «По причині відсутності вільної землі у громаді доприселення Олександра і Олексія Гапонів у нашу громаду неможливе»¹¹¹. Земельний кодекс дозволяв доприселявати нових членів без згоди громади тільки у випадку, коли в цій громаді були земельні лишки¹¹². Так, у березні 1924 р. безземельний селянин, колишній наймит з хутора Лісного П. А. Богаченко звернувся з клопотанням про доприселення в Лісову земгромаду Білогорівської сільради Оріхівського району на Запоріжжі, де був лишок землі в 100 дес. Але збори земгромади, де верховодили заможні селяни, які користувалися цими лишками, відмовили П. А. Богаченкові у його клопотанні. Окружне земуправління, ознайомившись з документами, запропонувало Оріхівському райземуправлінню доприселити П. А. Богаченка в Лісову земгромаду без дозволу останньої¹¹³.

Держава поклала на земельну громаду такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб вся земля об'єднання належним чином використовувалась; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду, або фактів відкритої і прихованої продажі землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання; клопотатися про проведення в об'єднанні землеустрою; приймати заходи до збереження громадського устрою двору шляхом встановлення норми недробимості останнього; організовувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивування непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі; встановлювати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні і регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні об'єднання; слідкувати за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувати злучні пункти і слідкувати за доцільним використанням громадських племінних тварин; набувати і організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського ремонту, всього того, що потрібне в повсякденному господарюванні селянина і яке важко або і неможливо набути одному господарству; слідкувати за порядком у громадських лісах і організовувати правильне використання лісу¹¹⁴. Таким чином, коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримуватися встановлених розпорядків, громада отримала право встановлювати обов'язкові правила для своїх членів¹¹⁵. Порушники каралися. В той же час адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного ко-

дексу і статут громади, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право, де чітко сформульовані поняття селян про добро і зло. Відкрито порушувати і нехтувати звичаєве право в докол-госпному селі остерігалися навіть відомі в селі розбишаки, які відверто порушували писані закони. Вони знали, що в противному разі громада поставить їх поза законом і їм не буде життя в селі. Отже, авторитет громади, в широкому розумінні, ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту.

Для виконання своїх функцій громада акумулювала значні кошти. Кошти громади складалися з прибутків від громадських земель, котрі здавали в оренду, від експлуатації промислових закладів та іншого майна громади, від самообкладання членів і позик у кооперативних та державних установ. За обстеженням 1925/26 р. від оренди громадських угідь і експлуатації спільного майна та закладів громади отримали 21,9 % прибутків, від самообкладання членів — 60,4 % і від позик — 10,8 %. Інші джерела становили 6,9 %. Пересічний розмір бюджету на одну громаду складав на Правобережжі 426 крб., на Поліссі — 513 крб., на Лівобережжі — 870 крб. і в Степу — 1260 крб. По Україні цей показник складав 818 крб.¹¹⁶. Знаючи, що в Україні нараховувалося 40 тис. земгромад і тільки 10,8 % з них не мали бюджету¹¹⁷, можна вважати, що в 1925/26 р. земельні громади акумулювали 29,2 млн крб. Для порівняння, державне капіталовкладення в індивідуальне сільське господарство в той же рік в Україні складало 49,8 млн крб. (див. табл. 4). Отже, співставлення цих двох цифр показує, що земельні громади мали значні фінансові засоби і їх авторитет на селі підкріплювався їх матеріальними можливостями.

Загальні збори (сход) повноправних членів користувалися вищою владою в громаді¹¹⁸. Саме вони вирішували всі питання життя громади. Вони встановлювали і змінювали порядок і форму користування різними угіддями в громаді; приймали статут і вносили до нього зміни і доповнення; вирішували клопотання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади з землею; виносили постанову про землеустрій у громаді, зокрема про перехід до громадської сівозміни або на хутори і відруби; вирішу-

вали питання розподілу землі поміж частинами громади і проводили земельні переділи згідно з встановленою у громаді формою землекористування; вирішували питання про громадський вигін для худоби; розпоряджувалися угіддям спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали правління та уповноважених громади і сліdkували за виконанням ними покладених обов'язків; розпоряджались фінансами громади і розглядали та затверджували кошторис; вирішували справи про позики; наймали пастухів для громадської череди і польових та лісових сторожів, об'їзчиків та інших осіб для потреб громади; складали угоди громади з іншими об'єднаннями, установами, організаціями і приватними особами; розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади¹¹⁹.

Для ілюстрації роботи загальних зборів (сходу) громади розглянемо їх діяльність в різних регіонах республіки за певний відрізок часу. Глибівська земельна громада Димерського району Київського округу — типове об'єднання селян, справи якого добре збереглися в архіві. У 1927 р. відбулося 13 загальних зборів цієї громади. Як видно з протоколів, збори скликалися через уповноважених громади: 1 і 2 січня сход вирішував питання про наділення громадян садибними ділянками і розподіл сіножатей, але угоди про розподіл сіножаті не досягли, а тому 23 лютого зібралися ще раз; 5 березня постало питання про оплату праці уповноважених громади, виплату грошей за землеустрій і вибори касира; 20 березня збори слухали питання про наслідки поїздки уповноважених до Харкова, де вирішували справу стосовно відведення землі громаді; 27 березня збори розглядали питання про здавання громадської землі в оренду та про найми ланового сторожа; 17 квітня вирішували справи про наділення землею і про пожежне обладнання громади; 30 квітня на зборах йшла мова про виплату грошей окрземуправлінню за проведений землеустрій; 5 червня на порядку денному зборів було чотири питання — ремонт шляхів, розподіл землі, порядок випасу худоби і оплата праці уповноважених громади; 14 червня домовлялися про оренду сіножатей; 14 серпня вирішували питання про меліорацію земель громади; 11 і 13 жовтня затвердили проект землевпорядження¹²⁰.

Земельна громада Верхніх і Нижніх Побичів та Сирниці Кованської сільради Словечанського району Коростенського округу в 1928 р. на своїх сходах вирішувала такі питання: організація скотарського товариства; приймання лісів Антовицького лісництва у користування громади; огорожа скотомогильника; випас худоби у лісі; шляхові роботи; вивезення лісоматеріалу для будівництва школи в селі Кованці та вибір ділянки для школи; санітарний стан сіл громади; вибори уповноваженого громади; результати виміру лісових ділянок; обмін земельними наділами окремих громадян; правила користування громадським лісом і громадськими сіножатями; оренда громадської землі; правила відпуску лісу з громади тощо¹²¹. Ця громада загубилася в лісах на півночі Волинського Полісся. Орної землі там налічувалося мало. Ліс, пасовища відігравали першорядну роль у житті тамтешнього селянства. Тому і увага загальних зборів була прикута до організації скотарського товариства, до використання сіножатей, а особливо до лісових справ. Разом з тим протоколи свідчать: громада стояла в центрі громадського життя села. На загальних зборах вирішували питання і про скотомогильник, і про шляхи, і про будівництво школи.

Проаналізуємо роботу загальних зборів земгромади хутора Красний Красноярської сільради Камінно-Бродського району Луганського округу. Якщо попередня громада розміщувалась на північному заході республіки, то громада хутора Красний — на південному сході України. У 1927/28 р. сход цієї громади вирішував такі питання: рубка лісу в громадському лісовому масиві; утримання бугая для громадської череди; набуття громадою племінного кнура; підписка на селянську позику; контрактація соняшнику і вибори уповноваженого для підписання відповідної угоди з кооперацією; посівна кампанія і організація громадського посіву бідним вдовам; організація зерноочисного пункту і протравлення посівного зерна; землеустрій; реєстрація угод на оренду землі в сільраді; правила випасу худоби на громадському вигоні і час випуску худоби на вигін; влаштування громадського колодязя на хуторі; питання про хлібозаготівлі; облік об'єктів оподаткування і вибори комісії з цього питання; найм лісника в громадський ліс; охорона посівів від потрави; розподіл толоки; будів-

ництво хати-читальні; підготовка до жнив; правила здавання в оренду громадської землі; оплата праці пастуха громадській череди; наділення громадян садибними ділянками; прийняття статуту і вибори правління; клопотання про звільнення від сільгосподатку господарств, які постраждали від посухи; виплати сільгосподатку; позика індустріалізації; державне страхування; пільги переселенцям; закладення громадського саду і недільник лісу; очистка громадського ставка; влаштування на хуторі кооперативної крамниці¹²². Отже, в поле зору Красноярської земельної громади потрапили всі найголовніші питання життя хутора. У міру своїх сил на загальних зборах громада приймала рішення про допомогу господарствам вдів та червоноармійців і громадян, що постраждали від стихійного лиха. Тобто громада піклувалася і про своїх членів, успадкувавши традиції селянської взаємодопомоги від сільської дореволюційної громади. Видно також, що Красноярська сільрада, на території якої була розміщена громада, переклала частину своїх функцій на земгромаду в царині сільгосподатку, хлібозаготівель, обов'язкового страхування, розміщення державних позик. Отже, місцеві органи влади на селі намагалися використати авторитет громади для виконання своїх цілей. На жаль, подібна практика призвела до конфлікту між інститутом земельної громади і адміністративно-командним апаратом на селі та знищення громади.

Для ілюстрації лише одного зібрання загальних зборів громади наведемо матеріал від 8 березня 1925 р. із села Страсбург Фрідріх-Енгельсівського району Одеського округу. В той день збори вирішували такі питання: наділення школи ділянкою землі площею 5 дес.; виділення 5 дес. землі для комітету селянської взаємодопомоги; очищення садів та виноградників від коконів гусені; землеустрій; виділення 10 дес. землі під сельбуд; протравлення посівного зерна; організація громадської оранки сім'ям червоноармійців; участь селян громади у сільськогосподарській районній виставці; боротьба з ховрашками; визначення показових садів та виноградників; колективна закладка садів та виноградників; закріплення садиби за спадкоємцями І. Берга — І. Шнайдера; заборона випасу худоби і свиней на городах і в садках¹²³.

Отже, наведені приклади з різних регіонів України переконливо свідчать, що в поле зору загальних зборів (сходу) громади потрапляли основні питання життя земельного об'єднання.

Для проведення в життя прийнятих постанов загальні збори голосуванням обирали правління або уповноважених громади. Інколи, по аналогії з дореволюційною сільською громадою, селяни називали такого уповноваженого старостою. Уповноважених або правління вибирали на один рік, і вони були представниками земгромади в усіх її стосунках з державними установами, громадськими організаціями і приватними особами¹²⁴. Кількість уповноважених не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків, які покладалися на уповноважених. Згідно з протоколом загальних зборів Богадарівської земгромади Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганського округу, де нараховувалося всього 25 членів, у 1924 р. громада обрала трьох уповноважених: Я. К. Коршуна, Є. К. Корнієнка, С. А. Мартиненка¹²⁵. У Лиманській земгромаді Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківського округу правління в 1927 р. складалося з трьох осіб: члена сільради, члена комнезаму і члена ревізійної комісії¹²⁶. В обстежених у 1927 р. 88 громадах Харківського округу кількість уповноважених складала 1—3, рідко 5 чоловік¹²⁷. За наявності кількох уповноважених у кожного були свої обов'язки: один відповідав за землеустрій, другий контролював лісове господарство, інший був уповноважений слідкувати за агротехнічними заходами тощо¹²⁸. Здебільше уповноважені працювали за певну плату, форми якої були надзвичайно різноманітні: щомісячна, акордна, поденна тощо. Частіше виплачували платню грішми, а бувала винагорода і землею (1—2 дес. ріллі), і збіжжям¹²⁹. Окрім уповноважених у земгромадах інколи обирались сходом скарбники, збирачі внесків на громадські потреби і писарі. Всі вони, за винятком писарів, працювали на громадських засадах, а писарі отримували 7—10 крб. на місяць. У громадах, що співпадали в своїх межах з сільрадою, функції правління і уповноважених виконувала сільрада¹³⁰.

Особливо відповідальною була праця уповноважених при вирішенні земельних справ громади. Так, 5 квітня 1925 р. селяни з громади Великий Луг Хор-

тицького району Запорізького округу отримали повідомлення від окрземуправління про початок робіт із землеустрою громади села Володимирівка — сусіднього з їхньою громадою. З цього приводу скликали сход Великолузької громади, котрий вибрав уповноважених для участі в розмежуванні земель—Ф. Г. Гусева і Н. У. Субача. Сход доручив уповноваженим «захищати інтереси громади при землеустрої, давати необхідні пояснення, подавати скарги і заяви, вказувати межі громади»¹³¹. Це типове рішення сходу в даній ситуації.

Для соціально-економічних відносин у доколгоспному селі в Україні 20-х років були типовими безперервні суперечки в судово-земельних комісіях з приводу заорювання меж, захоплення ріллі та сіножатей між сусідніми громадами. Як правило, для вирішення таких суперечок громади вибирали уповноважених. Так, Остапівська земельна громада Лубенського округу в 1923 р. для вирішення суперечки з Федорівською артілью за урочище Лубенщина вибрала уповноважених П. К. Черненка, К. Т. Скрипника і В. К. Верховола, яким надала всі повноваження¹³². Аналогічно діяла Андрусівська земгромада того ж округу, котра в 1927 р. уповноважила Трохима Калиниченка і Маркіяна Куліша відстоювати її інтереси в окружній судово-земельній комісії в справі про земельну суперечку за угіддя колишнього поміщика І. Ф. Дейкуна¹³³.

Земельна громада, отримавши в своє користування землю, самостійно, на підставі діючого законодавства, рішень загальних зборів і прийнятого статуту та місцевих звичаїв, якщо вони не суперечили закону, розпоряджалася землею¹³⁴. Ніхто не міг відібрати у громади землю, якщо її землекористування не перевищувало встановлену законом норму і вона не порушувала земельного законодавства. Так, 16 березня 1926 р. Брянське рудоуправління, дуже впливове на Луганщині відомство, звернулося до Луганського окрземуправління з проханням відвести йому 50 дес. землі із землекористування навколишніх громад під забудову робітникам. Але рудоуправлінню довелося відмовити, незважаючи на його тиск, оскільки земгромади відмовилися виділити землю. Скаргу рудоуправління у вищій інстанції так і не задовольнили¹³⁵.

Рішення про закріплення землі за окремими дворами в 20-х роках приймали також загальні збори

громади¹³⁶. Як типовий приклад можна привести рішення загальних зборів Другої Акимівської земгромади Новогупалівської сільради Софіївського району Запорізького округу 19 січня 1926 р. «Слухали: Про перевірку земельних прав фактичного користування окремими господарствами громади. Постановили: Заслухавши списки про кількість зайнятої землі і усні заяви під розписку про фактичне землекористування окремих дворів і приймаючи до уваги, що громадяни дійсно її займають, прийняти рішення про затвердження списків». Далі наводяться самі списки, в яких указані кількість їдців у господарствах та їх земельна площа: «Воробйов А. М. — 4 їдця, 24 дес.; Кокойло Д. І. — 5 їдців, 24 дес.; Дворецький П. М. — 3 їдця, 17 дес.» і т. п.¹³⁷.

Земельна громада здійснювала нагляд за доцільним і раціональним використанням земельних угідь. Вона мала повноваження позбавити свого члена прав на землекористування на одну сівозміну, якщо той залишив земельний наділ без господарського використання або по-хижацькому обробляв землю¹³⁸. Так, Хоровецька і Корчицька земгромади Славутського району Шепетівського округу в червні 1928 р. відібрали 93,5 дес. землі у 48 своїх членів за «безгосподарське її використання»¹³⁹; 14 листопада 1926 р. загальні збори хутора Білого Новосвітлівського району Луганського округу постановили «відібрати землю від тих, хто покинув земельну громаду, і наділити цією землею новонароджених»¹⁴⁰. Типовим є акт, складений в Олевській земгромаді Коростенського округу: «1927 року, вересня 17 дня, ми, голова сільземкомісії Мидловець Пилип та голова Олевської сільради Свиридюк Михайло, при понятому уповноваженому Кишицької вулиці Ковальчуку Остапу по заяві громадян села Олевська на обстеження землекористування громадянина Семка П. М. виявили, що Семко П. М. має у своєму розпорядженні 17,5 дес. землі. Користується фактично 12,0 дес., а решта — 5,5 дес. — пустують, заросли чагарником. А тому, враховуючи малоземелля нашої громади, просити райсудземкомісію відняти цей лишок і передати сільфонду»¹⁴¹. Подібні випадки були дуже поширені в доколгоспному селі, де аграрне перенаселення спонукало селян енергійно вишукувати можливості хоч як-небудь зняти гостроту малоземелля.

Після закінчення терміну однієї сівозміни, якщо колишній господар вимагав повернення свого наділу, громада була зобов'язана повернути йому землю. Так, у 1921 р. селянин Порфирій Тронько з Комісарівської земгромади Криворізького округу, рятуючись від голоду, залишив свій наділ площею 5,5 дес. без господарського використання. Громада віддала цю землю Івану Лантуху, який користувався угіддями одну сівозміну. В 1925 р. вдова Порфирія — Агафія Тронько — порушила справу про повернення їй земельного наділу. Громада повернула вдові землю. Скаргу Івана Лантуха в окружну судово-земельну комісію не задовільнено¹⁴².

Бували випадки, коли з певних причин (по старості, при переселенні в місто тощо) селянин відмовлявся від наділу або частини його. Такі ділянки поступали в розпорядження земгромади, і вона вирішувала, як з ними бути. Так, 7 квітня 1924 р. загальні збори Коноваленківської громади Каршино-Вишнівської сільради Ровенецького району Луганського округу слухали заяву громадянина Коноваленка Федора про «здачу землі в громаду площею 7,5 дес. у зв'язку з похилим віком і неможливістю її обробити». Постановили: «Прийняти землю Коноваленка Федора в громадський фонд». Звільнений Ф. Коноваленком наділ громада передала робітникові з сусідньої шахти Алмазної Кулішову Івану, якого в той же день загальні збори прийняли в члени громади. Кулішову громада висунула умову — доглядати за Коноваленком до його смерті¹⁴³. Отже, громада в даному випадку і не залишила без господарського використання земельний наділ, і потурбувалася про долю свого бездітного престарілого члена.

Земельна громада, пильно слідкуючи за землекористуванням, вела вперту боротьбу з випадками самовільного захоплення землі або потравами посівів окремими громадянами. Це і зрозуміло, адже саме існування громади виправдовувалося лише тоді, коли вона міцно стояла на сторожі громадських інтересів. Так, 21 листопада 1924 р. загальні збори Гайчульської земгромади Бердянського округу, слухаючи питання про свавільне захоплення толоки окремими громадянами, постановили: «Користування толокою громадян, що захопили понад норму, вважати незаконним, захоплену землю відібрати»¹⁴⁴; 6 грудня 1926 р. за-

гальні збори хутора Білого Новосвітлівського району Луганського округу слухали питання про самовільне захоплення деякими господарями садибних ділянок і постановили: «Землю негайно відібрати»¹⁴⁵; 10 червня 1928 р. загальні збори Красноярсської земгромади Камінно-Бродського району Луганського округу, слухаючи питання «про самовільну пасьбу худоби і поправу городів», постановили: «Якщо хто буде самовільно пускати худобу за огорожу, то штрафувати...»¹⁴⁶. У 1927 р. Стріла Улас з Олевської земгромади Коростенського округу самовільно виорав і засіяв житом 0,25 дес. городу в урочищі Хвиля біля Барбарівки, котрий належав Козловцю Хомі. І 17 листопада 1927 р. земгромада постановила: «Негайно відновити землекористування Козловця Хоми»¹⁴⁷. Подібних випадків у діяльності земгромад у 20-х роках було безліч.

Документи свідчать, що земельна громада в 20-х роках приймала активну участь у вилученні лишків землі у багатоземельних членів. Здебільше це бувало там, де керівництво громадою перебувало в руках комнезамівців. Так, 18 березня 1923 р. загальні збори Максиміліанівської земгромади Мар'їнського району на Донеччині, слухаючи питання про роботу земельної комісії сільради, постановили: «Виявлені лишки землі негайно відібрати і передати безземельним. А хто приховав землю, тих оштрафувати по 100 крб. на користь громади»¹⁴⁸; 13 лютого 1925 р. на засіданні Картушинської сільради Успенського району Луганського округу слухали заяву уповноваженого Картушинської земгромади про необхідність конфіскувати «лишки землі у куркулів хуторів Другий Олександрівський, Круглик і Федоскіно»; факти дійсно мали місце (хуторяни мали від 40 до 96 дес. землі на двір), тому сільрада вирішила направити відповідне клопотання через Успенський райкомнезам до Луганської окружної судово-земельної комісії про вилучення лишків¹⁴⁹; 12 грудня 1926 р. загальні збори земгромади містечка Троянів Волинського округу, слухаючи питання про відчуження лишків землі у громадян Доцика Петра, Бесараб Ганни, Олександра і Павла Патіжків і Гаврилук Уляни, постановили: «Передати справи до суду на Доцика П. і Бесараб Г. А іншим землю залишити»¹⁵⁰. По всій Україні, як видно із судових справ окружних судово-земельних комісій.

земгромади неодноразово порушували справи про конфіскацію лишків землі¹⁵¹. Громада активно втручалася в орендні відносини на селі, намагаючись не допустити глитайських форм оренди, запобігти продажі землі під виглядом довготермінової оренди тощо. Так, 4 листопада 1926 р. загальні збори Корчівської земгромади Старо-Шпецької сільради Троянівського району Волинського округу слухали заяву Розенбойма Оврума про здачу в оренду землі площею 1,5 дес. на 12 років. Постановили: «Здача в оренду землі Розенбойма Оврума не суперечить закону і є доцільною з господарського боку для правильного використання цієї землі. А тому з боку земгромади нема перешкод для здачі землі Лісовицькому Олександрю»¹⁵². Земгромада містечка Троянова Волинського округу слухала 12 грудня 1926 р. про обмінний акт Кравця Івана з Коберніком Андрієм на земельні ділянки. В ході слухання виявилось, що тут під виглядом обміну і оренди землі простежується незаконна продаж ділянки. Тому збори громади відмовили І. Кравцю та А. Коберніку¹⁵³. Факти обміну садибами, як прихованої форми продажу земельних ділянок, виявлялися на протязі 20-х років у багатьох громадах України, і там, де громада стояла на сторожі громадських інтересів, подібні угоди не визнавалися дійсними¹⁵⁴.

Виморочні земельні наділи переходили в розпорядження громади¹⁵⁵. При цьому, згідно з нормами звичаєвого права, перевагу при наслідуванні мали родичі померлого. Так, 9 травня 1926 р. загальні збори Студенецької земельної громади Переяславського району Київського округу слухали питання: «Про стан трудового господарства Платона Усика, де вимерли всі члени сім'ї». Постановили: «Всі будівлі та землю передати громадянину Усику Мусію, оскільки останній відчуває гостру потребу»¹⁵⁶. Тобто виморочне господарство передали брату покійного, хоч, як видно з протоколу, на землю померлого претендували й інші громадяни, що були безземельними, але не родичами покійного. У тих випадках, коли родичі покійного мали достатню кількість землі, їх претензії на виморочні землі, незважаючи на звичаєве право, відхилялися загальними зборами, і виморочні землі зараховувалися в запасний земельний фонд. Так, у 1927 р. у Тернівській земгромаді Уманського округу Василь Паламарчук по звичаєвому праву хотів успадкувати

садибу свого покійного родича. Але земельна громада передала виморочну садибу безземельному Архипу Герасюку. Скарга В. Паламарчука в окружну судово-земельну комісію була відхилена¹⁵⁷. Коли ж родичі померлого силоміць намагалися оволодіти виморочною ділянкою, громада активно боронила свої права. Так, 10 червня 1928 р. загальні збори Студенецької земельної громади Київського округу слухали питання про розподіл земель виморочного господарства Л. Йовтушенка. Цю землю захопили родичі померлого — Очеретько та Лось. Громада постановила: «Землю площею 5,86 дес., що перебуває в повному користуванні земельної громади, розподілити поміж тими, хто зазначені в розподільчому списку». Виморочну землю в Очеретька та Лося відібрали¹⁵⁸.

Безпосереднє розпорядження угіддями спільного користування селян належало громаді¹⁵⁹. Це були різні угіддя. Для створення громадського насінневого фонду (страхового запасу на випадок стихійного лиха) в багатьох громадах були виділені орні угіддя. Так, 16 грудня 1923 р. загальні збори Вишневської земгромади Люксембургського району Маріупільського округу постановили: «Створити насінневий фонд шляхом засіву 3 % загальної посівної площі громади»¹⁶⁰. В інших громадах такі ділянки орної землі здавали в оренду приватним особам з умовою здачі останніми певної частки зерна. Так, 6 квітня 1924 р. загальні збори сіл Малинівка і Любимівка Златоустівської сільради Маріупільського округу слухали питання про засів насінневого фонду. Вирішили через нестачу реманенту та робочої худоби і віддаленість земель віддати цю землю в оренду П. С. Ширмеру на умовах передачі громаді половини зібраного зерна¹⁶¹. У деяких громадах були запасні орні ділянки землі, які, щоб вони не пустували, громада здавала в оренду комітетам селянської взаємодопомоги, кооперації або і приватним особам¹⁶². Так, земгромада села Біленького Хортицького району Запорізького округу 17 червня 1923р . передала комітету селянської взаємодопомоги 105 дес. орної землі¹⁶³. Дерівківська земгромада Котелевського району Полтавського округу мала 32 дес. орної громадської землі, котру вона в 20-х роках здавала в оренду. Виручені гроші громада витрачала на різні потреби (посадку сосни, землеустрій тощо)¹⁶⁴.

Земельні громади вирішували питання про наділення з запасних вільних земель необхідними ділянками шкіл та інших закладів на селі. Так, 7 квітня 1928 р. загальні збори земгромади села Красний Яр Камінно-Бродського району Луганського округу слухали питання про відведення ділянки землі для школи. Постановили: «Доручити земельному уповноваженому відвести необхідну ділянку»¹⁶⁵. В жовтні 1926 р. Баришківська земельна громада Березнянського району Київського округу мала 158 дес. громадської землі. На 1927 р. загальні збори розділили ці угіддя так: школі — 2 дес., громадський вигін — 4 дес., під посадки сосни — 3,75 дес., решту віддали під городи своїм членам¹⁶⁶.

У громадському користуванні перебували вигони і значна частина сіножатей. Оскільки площа останніх була обмежена, громада мала право встановлювати максимальну кількість худоби, яка випасалась на громадському вигоні¹⁶⁷. Так, 12 лютого 1925 р. загальні збори Троїцької громади Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганського округу вирішили, що кожне господарство мало право випасати на 0,5 дес. толоки не більше однієї голови худоби¹⁶⁸. У Миколаївському окрузі на запитання спеціальної анкети Наркомзему УРСР про використання пасовищ у громадах у 1928 р. дістали таку відповідь: «На 0,5 дес. толоки кожний господар має право випасати по одній голові великої рогатої худоби або замінити трьома вівцями»¹⁶⁹. Громади, як правило, дуже бережно відносилися до використання толоки. В тій же анкеті з Миколаївщини зазначалося: «Після дощу, звичайно, селяни худобу на пасовище не випускають, поки земля не протряхне, аби не зіпсувати пасовища»¹⁷⁰.

У спільному користуванні земельних громад України в 20-х роках була і певна кількість непридатних для сільського господарства земель. Ці землі громади намагалися використати продуктивніше, рекультивувати або меліорувати їх. Зокрема, типовий статут земгромади передбачав, що згідно з постановою загальних зборів громади, обов'язковою для виконання всім членам даного об'єднання, на цих непридатних землях можуть бути проведені відповідні роботи з метою перетворення їх у сільгоспугіддя, або ж непридатні площі можуть бути передані громадою окремим

особам понад земельну норму з неодмінною умовою їх рекультивації¹⁷¹. Так, в Біленькій земгромаді Хортицького району Запорізького округу згідно з постановою загальних зборів на схилах балок, в ярах, по берегах річки селяни в 20-х роках виростили ліс, не допустили ерозію ґрунту¹⁷². В околицях міста Охтирки, по дорозі на Тростянець і Гадяч, були сипучі піски на площі кілька сот десятин. Селяни Охтирської земгромади в середині 20-х років засадили їх сажанцями сосни. Всього такі посадки на Україні тільки в 1927/28 р. були здійснені селянами на площі 15,7 тис. дес.¹⁷³.

У 20-х роках, як було сказано вище, селянам УРСР передали частину лісів. Вони потрапили в безпосереднє користування 11 тис. земельних громад¹⁷⁴. Спроби колишніх власників лісів, зокрема з числа сільських багатіїв, відібрати ліси у громад, поділити їх не мали успіху¹⁷⁵. Держава зобов'язала земгромади, а не окремі селянські господарства, утримувати передані ліси¹⁷⁶. Як записано в акті обстеження Глинського району Кременчуцького округу (серпень 1927 р.), «у всіх земгромадах, яким передані ліси, складені господарські плани і утворена лісова сторожа»¹⁷⁷. Як видно з наявних матеріалів, громада регулювала використання прибутків з лісів. Так, земгромада хутора Фуглевого Мокіївської сільради Лубенського округу гуртом косила сіно в лісі, складала у копи і за жеребком ділила його поміж громадянами¹⁷⁸. У лісовому господарстві Студенецької земгромади Переяславського району на Київщині було організовано вирощування сажанців для селян¹⁷⁹. Дозвіл на рубку дерев, збирання хмизу, розкорчування чагарника, випас худоби в лісі — все вирішувалося на загальних зборах громад. Так, 3 грудня 1926 р. Троянівська земгромада Волинського округу на загальних зборах слухала заяви селян про дозвіл на рубку дров у громадському лісі. Постановили: «Дозволити кожному двору нарубати по два вози дров»¹⁸⁰. Загальні збори хутора Красний на Луганщині слухали питання «про рубку лісу в Красноярській балці» (1928 р.). Постановили вирубати його і розділити між дворами, тому що кожному потрібен був будівельний матеріал¹⁸¹. До того ж ліс використовувався і для громадських потреб. Так, земгромада хутора Фабрика Чорнобильського району Київського округу в 1926 р. використала прибуток

від продажу деревини з громадського лісу для покриття видатків на землеустрій, громада села Гута Катюжанська Димерського району використовувала громадський ліс для будівництва школи і сельбуду¹⁸². Так чинили й інші громади¹⁸³.

Важливе місце в селянському землекористуванні посідала форма землекористування. У багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства.

Напередодні Жовтневої революції в Україні існували дві форми селянського землеволодіння — общинна і дільнична.

При общинній формі земля належала общині, а не окремому селянину або двору. Селянин-общинник нарівні з іншими членами об'єднання мав право на частку землі общини і право користуватися спільними громадськими угіддями (випаси, ліси тощо). Наділи общинників завжди розміщувалися у вигляді черезсмужних дільниць.

Дільнична форма відрізнялася від общинної тим, що земля при цій формі знаходилася в безстроковому і постійному володінні окремих селянських дворів. Тобто суб'єктом права виступала не община, а двір. Ця форма мала на Україні три різновидності: черезсмужну, відрубну і хутірську.

При дільничо-черезсмужній різновидності орна земля селянина розміщувалася в різних місцях поля, черезсмужно з ділянками інших господарств. Тому між окремими господарствами, як правило, зберігався зв'язок у вигляді примусової трьохпільної сівозміни і випасу худоби на толоці та по стерні (система відкритих полів). Нерідко при цій формі землекористування селяни мали і спільні угіддя — пасовища, ліси тощо.

При відрубній різновидності, на відміну від дільничо-черезсмужної, польова земля селянина була розміщена в одному місці — відрубі і не була зв'язана з сусідами обов'язковою сівозміною. Садиба господаря була розміщена в селі.

При хутірській різновидності дільничої форми, на відміну від відрубної, і садиба селянина розміщувалася на його польовій землі. Таким чином, хутір у

господарському відношенні був повністю ізольований від сусідів.

Форми землекористування і їх еволюція залежали від рівня розвитку продуктивних сил і характеру відносин власності. Найстарішою формою селянського землекористування була общинна. Від неї походить дільнична форма. Про це свідчать такі залишки общини в селах, де панувала дільнична форма, як система відкритих полів і спільні угіддя, наприклад ліси і вигони. В свою чергу, дільнично-черезсмужна різновидність виникла раніше, ніж відрубна або хутірська.

У 1917 р. у Росії переважала общинна форма землекористування, котра охоплювала 75 % селянських земель¹⁸⁴. Протилежна ситуація була в Україні. Тут общинна форма охоплювала тільки 24 % селянських земель, переважно в степу (див. табл. 25). Пересічно цією формою були охоплені селянські господарства і на Харківщині. Панівною формою селянського землекористування в Україні в 1917 р. була дільнична в її черезсмужній різновидності. Помітне розповсюдження мали відруби та хутори.

Після Жовтневої революції селяни отримали свободу вибору форм землекористування, що зафіксовано в Земельному кодексі 1922 року¹⁸⁵. Кожна земельна громада могла зберегти або за постановою більшості її членів вибрати будь-яку форму землекористування¹⁸⁶. При цьому в разі переходу земельної громади від однієї форми до іншої незадоволені таким переходом мали право залишатися при колишньому способі землекористування¹⁸⁷.

Революційні аграрні перетворення 1917—1923 рр. серйозно вплинули на форми селянського землекористування. Виникла нова форма — колективна, що в 1923 р. охоплювала 1,1 % селянських земель (табл. 26). В районах, де під час столипінської реформи община руйнувалася насильно, спостерігався процес часткової реанімації цієї форми. Тому питома вага общинної форми зросла з 24 % в 1917 р. до 26,2 % у 1923 р. (див. табл. 26). Існувала думка про абсолютне переважання общинної форми землекористування в Україні в 20-х роках¹⁸⁸. Наведені нами цифри спростовують цю точку зору. Адже дослідники, які займалися вивченням общини, не врахували тієї обставини, що в Україні, на відміну від Росії, згідно із Земельним кодексом всі селяни, якою б вони формою земле-

користування не користувалися, мусили бути членами земельної громади¹⁸⁹. А в Росії в земельну громаду входили, як правило, тільки селяни-общинники, поза громадою залишалися селяни-хуторяни та відрубники¹⁹⁰. Тому в джерелах і літературі ототожнювали земельну громаду та общину¹⁹¹. Але в умовах України подібне ототожнювання привело до помилкових висновків. Общинами в Україні були лише ті громади, де існувала общинна форма землекористування.

При общинній формі землекористування за кожним общинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для урівнювання земельних наділів у таких громадах проводили переділи землі. Вони могли бути загальними або у вигляді «скидки і накидки по окремих дворах»¹⁹². У перші роки після Жовтневої революції в більшості общин відбулися загальні переділи землі. Щорічні загальні переділи дуже негативно впливали на стан рільництва, оскільки землю не угноювали, обробляли абияк, сподіваючись наступного року отримати кращу ділянку. Тому Земельний кодекс обмежив час проведення земельних переділів трьома сівозмінами¹⁹³. При пануванні трьохпілля в громадах общинників цей термін складав 9 років, а там, де не було усталеної сівозміни, Наркомзем встановив 12-річний термін для загальних переділів землі¹⁹⁴. Достроковий переділ дозволявся тільки при проведенні землеустрою або при переході до поліпшеної сівозміни. Та вимоги закону стосовно дотримання правил переділу землі погано виконувалися селянами-общинниками. Адже головною турботою общини було урівняння наділів як за площею, так і за якістю земель. Тому повністю припинити щорічні переділи землі в 20-х роках в Україні не вдалося, хоч кількість їх з року в рік зменшувалася¹⁹⁵.

Основною розверстальною одиницею при переділах ріллі в общинах був їдець. За даними відділу землеустрою Наркомзему УРСР у 20-х роках 75 % селянських господарств при переділах землі використовували саме цю одиницю¹⁹⁶. У відносно багатоземельних округах Степу використовували й інші розверстальні одиниці — двір, робочу силу¹⁹⁷, що дозволялося Зразковим статутом земельної громади з общинною формою землекористування¹⁹⁸.

При розподілі сіножатей в общинах використовували два способи. В одному випадку сіно косили всією

громадою, а потім за жеребком ділили стіжки, в іншому — щороку ділили сіножаті за розверстувальними одиницями, що були прийняті в громаді при розподілі ріллі, і кожен сам косив і звозив сіно¹⁹⁹.

Садибні землі общинники, як правило, не урівнювали. Лишок або недостачу садибної землі вирівнювали за рахунок польових земель.

Рілля общинники ділили так. Кожне поле в сівозміні ділили на частини залежно від якості землі, потім на гони з урахуванням віддалі від села. За допомогою жеребкування у кожному гоні общинник отримував свою смужку землі. Наділ його, таким чином, складався з більшої або меншої кількості смужок, розкиданих по всіх полях громади.

Общинна форма землекористування була найбільш консервативною формою селянського землекористування в Україні. Постійні переділи землі порушували стабільність землекористування і не давали можливості селянину вести раціональне господарство. До недоліків общини слід також віднести абсолютну перевагу архаїчного трипілья, а ввести іншу сівозміну було дуже важко, оскільки спосіб розподілу землі в общині і система відкритих полів заважали цьому²⁰⁰. Внаслідок общинного розподілу земель з'явилися чересмужність, дрібносмужність, багатосмужність, а у великих громадах ще і далекоземелля. Тому община гальмувала розвиток сільського господарства. Зрівняльний розподіл земель в общині не рятував общинників і від класового розшарування, оскільки зберігалася диференціація селян по худобі і реманенту. Чимало селян розуміло нікчемність общинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому відродження общин під час аграрної революції стало тимчасовим явищем. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу земель²⁰¹. Як тільки селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общин (див. табл. 26, 27). У 1929 р. він охопив 26 % селянських земель, тобто менше, ніж у 1923 році. Згідно з відомостями наркома земельних справ С. К. Луценка в 1926 р. в Україні розверстали землю 3 779 земельних громад. Але тільки 1 461 прийняла общинний порядок землекористування після розподілу землі²⁰². «Потяг з общини — величезний», — зазначав дільничий землемір

Семко з Донецчини на Всеукраїнському з'їзді землеустрійників (1923 р.)²⁰³. У доповіді про землеустрій у Катеринославській губернії (1924 р.) читаємо: «Існуюча в сучасний момент форма землекористування в губернії — общинна. Але при наявності вказаної форми землекористування у населення є потяг до поділів земельних громад на частини і утворення виселків. Причина цьому — позбавитися недоліків общини»²⁰⁴. Подібна інформація поступала і з інших районів України²⁰⁵.

Найбільш поширеною формою землекористування у селян України в 20-х роках була дільнична, за якої заборонялося проводити переділ землі. Таким чином, господар постійно користувався одними і тими ж ділянками землі. Цим досягалася певна стабільність землекористування, селяни були впевнені, що і наступного року вони користуватимуться цими ділянками, а тому ретельніше обробляли землю. Громада, за постановою більшості повноправних членів, могла змінити місце або межі ділянок окремих дворів тільки при переході до поліпшеної сівозміни чи на широкі смуги тощо²⁰⁶. У 1923 р. дільничо-черезсмужна форма охоплювала 64,5 % селянських земель України і переважала на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі (окрім округ колишньої Харківської губернії) і в окремих округах Степу (див. табл. 26). При дільничо-черезсмужній формі члени громади нерідко користувалися допоміжними угіддями спільно. Так, селяни хутора Вуглевого Мокріївської сільради Лубенського округу спільно користувалися сіножатями. Вони разом косили сіно, складали в стіжки, а потім за допомогою жеребка ділили²⁰⁷. Громада при дільничо-черезсмужній формі, як і при общинній, встановлювала правила випасу худоби на спільному вигоні, рубки лісу в громадському лісництві, збирання хмизу тощо. Крім того, в багатьох місцях, де зберігалася трипільля, був звичай, як і в общинників, пасти всю худобу громади на толоці і по стерні. Отже, і в 20-х роках при дільничо-черезсмужній формі зберігалися живі залишки общини. Все ж ця форма землекористування більш прогресивна, ніж общинна, тому що закріплювала землю за окремими господарствами. Але і дільничо-черезсмужна форма мала низку недоліків: багатосмужність, дрібносмужність, черезсмужність, далекоземелля, примусовий характер сівозміни при

збереженні системи відкритих полів і трипілля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві. Так, у Чернігівському окрузі, наприклад, звичайна земельна громада в 200 дворів розпорошувала свої землі на 6—7 тисяч смужок, тобто на одне господарство припадало по 30—35 ділянок²⁰⁸. У Радомишльському районі на Київщині відомо випадки, коли 5 дес. були розміщені в 58 шматках, «тобто пригонах 100—120 сажнів вони були завширшки 1—2 сажні і на таких очкурах,— зазначав очевидець,— і плугом ніде повернутися»²⁰⁹. З Бердичівського округу в 1924 р. сповіщали: «Господар має землю в 12—14 клінках... Такі земельні смужки та клаптики бувають завширшки 2—2,5 сажні»²¹⁰. У селі Левківка Овручського району Коростенського округу в одного господаря було 7 дес. землі, розкиданих в 119 смужках²¹¹. Вузькосмужність інколи була така нестерпна, що «селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче ніж розмах коси»,— сповіщали в 1924 р. з Поділля²¹².

Загалом в Україні в 20-х роках майже половина селянських господарств страждала від черезсмужжя²¹³, а кожне четверте господарство терпіло збитки від далекоземелля²¹⁴.

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити стан землекористування шляхом виходу на хутори та відруби, що мали свої переваги перед общинною і дільничо-черезсмужною формами. Хуторяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, дрібносмужності і черезсмужності, відсталих сівозмін і переділів землі. На запитання Лохвицького повітового земельного відділу (1921 р.) щодо бажаної форми землевлаштування селяни Андріянівської волості відповіли: «Хочемо хутори»²¹⁵. В акті обстеження Базарського району Коростенського округу (1924 р.) записано: «Селяни схиляються до розселення на хутори... Це загальне бажання»²¹⁶. У Городнянському районі «спостерігається ясно висловлене бажання населення до одноосібних відрубних і хутірських форм землекористування» — сповіщалося у звіті Волинського губвиконкому за 1924 рік²¹⁷. «На Поліссі селяни тяжіють до хутірського розселення»,— доповідав у 1925 р. уповноважений бюро Волинського губкому КП(б)У²¹⁸. В пояснювальній записці до річного звіту

Харківського губземвідділу за 1922 р. зазначено: «В порівняно багатоземельних районах, не зачеплених чорними переділами, частково уціліла відрубна форма землекористування і навіть помічається тяжіння до її розширення»²¹⁹. Загальні збори Другої Пришибської земгромади Андріївського району Ізюмського округу 10 лютого 1926 р. постановили: «Не перешкоджати при влаштуванні відрубів на віддалених ділянках землі»²²⁰. В 1922 р. за хутірську і відрубну форми землекористування висловилося 53 % опитаних селян України²²¹. Тому при землевлаштуванні селянських земель в 1923—1927 рр. в Україні спостерігалось деяке збільшення площі і хуторів і відрубів. Так, серед виконаних заявок на землевлаштування у 1923 р. хутори становили 0,7 %, а відруби — 3,3 % селянських земель, у 1927 р. відповідно 1,8 % і 4,9 %²²².

Але хутори і відруби мали переваги над общинними і дільничо-черезсмужними господарствами тільки тоді, коли вони мали достатню площу. Ця площа становила для Правобережжя і Лівобережжя не менше 10 дес., а для Степу і Полісся не менше 12 дее. Ці цифри ґрунтуються на конкретному аналізі господарювання селян в середині 20-х років на хуторах і відрубках²²³. Та все ж більшість селян України в період непу мали наділ менший, отже хутори і відруби були для них не вигідні. І дійсно, обстеження Наркомзему УРСР показало, що більше схилилися до хуторів та відрубів багатоземельні господарі²²⁴. Так, у Маріупільському окрузі 85 % хуторян відносилися до багатоземельних заможних селян, у Куп'янському — 70 %, у Бердичівському — понад 50 % і т. п.²²⁵. Разом з тим серед відрубників та хуторян налічувалось чимало і бідняцько-середняцьких господарств. Так, у Роменському окрузі вони складали 68,5 %, у Проскурівському — 80 %, у Шепетівському — 73 %, в Уманському — 80 %, у Волинському — 90 %²²⁶. Бідняки, які свого часу виселилися на хутір, вели жалюгідне існування. У стенограмі наради землевпорядників Волині (1929 р.) читаємо: «Якщо ми подивимося, як живе біднота на хуторах, то це жах. З боку освіти вона нічого немає. Школа розміщена надто далеко від хутора. І якщо куркуль взимку може відвезти свою дитину в школу, то бідняк цього зробити не в змозі. Потім забезпечення хоч би водою. Якщо в селі бідно-

та може організуватися і як-небудь викопати колодязь, то на хуторі це їй, безумовно, неможливо»²²⁷. «Хутірська форма не авторитетна у населення тому, що отримана площа землі в даних умовах господарювання вважається недостатньою» — сповіщали в 1926 р. з Криворізького округу²²⁸. Хутори та відруби, при їх карликових розмірах, приречені на швидку загибель — зробили висновок з обстеження землеустрою на Поділлі в 1924 році²²⁹. Тому, якщо в першій половині 20-х років спостерігалася деяка тенденція трудящого селянства до виселення на хутори і створення відрубів, з другої половини 20-х років ця тенденція поступово затухала²³⁰. Масового переходу селянства України на хутори і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали всього 4,5 %, а хутори — 1,4 % селянського землекористування. Помітний відсоток вони становили тільки в Коростенському та Волинському округах, де їх створенню сприяли природні умови Полісся — наявність доступних джерел водопостачання, розкиданість ріллі та сіножатей серед боліт і лісів невеликими ділянками. Відруби набули поширення в деяких округах Лівобережжя — Роменському, Лубенському та Полтавському, де їх існування пояснюється давньою традицією існування дрібних поселень — хуторів з відрубною формою землекористування. Відруби набули поширення також в Київському, Бердичівському і Черкаському округах на Правобережжі (див. табл. 27). Тут вони з'явилися при розселенні великих громад. Необхідно зазначити, що в ході землеустрою, в 1928—1929 рр. були допущені помилки відносно хуторів та відрубів. Тоді був взятий курс на знищення хуторів та відрубів²³¹. У листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) схвалив лінію ЦК КП(б)У на ліквідацію хутірської та відрубної форм землекористування²³². Це грубо суперечило раніше проголошеній свободі вибору форм землекористування. Хутори та відруби, що мали достатню площу, були пристосовані для ведення сільського господарства, і їх розорення не відповідало інтересам ні селян, ні держави. Але починалася суцільна колективізація сільського господарства, а хутори і відруби стояли поперек цьому. Тому вони були приречені на знищення.

Намагаючись знайти вихід із незручностей існуючих форм землекористування, селяни в 20-х роках

звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Така сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували при землевлаштуванні в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Вперше вона з'явилася на Миколаївщині в 1922 році. Сільськогосподарські дослідні станції України ще наприкінці XIX ст. розробили системи оптимальних сівозмін для кожного регіону. Але, щоб селянські господарства мали змогу дотримувати визначену сівозміну, необхідно було добитися під час землевлаштування комасації їх смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. Все це при общинній або дільничо-черезсмужній формах можна було здійснити тільки шляхом введення громадської багатопільної сівозміни. При цьому земля громади поділялася на кілька полів, залежно від сівозміни. На Поліссі і в Лісостепу найдоцільнішою була чотирипільна сівозміна, а в Степу — шести-пільна. Могли бути й інші варіанти. У кожному полі господарству відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Кількість смуг у господарстві зменшувалася, багатосмужність і вузькосмужність знищувалися. Далекоземелля зменшувалося шляхом утворення виселків, або поділу великих громад на декілька менших. Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипільля та рябопільля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала можливість спільного застосування машин та прогресивних агротехнічних прийомів всім господарствам громади. Перспектива на шляхах багатопільної громадської сівозміни передбачалася для всіх селянських господарств, а не тільки для заможних, багатоземельних, як то при хуторах або відрубках, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувалися особистий і громадський інтереси. Саме тому в середині 20-х років перехід до громадської багатопільної сівозміни при землевлаштуванні селянських земель набирав масового характеру. Цьому сприяла і широка пропагандистська кампанія, що її розгорнули партійні та радянські органи. Вже у травні

1925 р. нарком земельних справ УРСР Я. М. Дудник хвалився, що «на 70 % землевпоряджених площ ми маємо заявки на громадські сівозміни»²³³. У 1928 р. Всеукраїнська нарада завідуючих окрземуправліннями зазначила: «Основною формою організації земельної площі за звітний період є організація громадських сівозмін»²³⁴. Агроном А. Силенко наводить характерний випадок вигоди від введення громадської сівозміни під час землевпорядження Мошурівської земельної громади Тальнівського району Уманського округу в 1924 році. Це була велика громада, що складалася з 1190 дворів і мала 3200 дес. землі. Почин на проведення землеустрою належав незаможникам, але, як зазначає А. Силенко, «селяни довго сперечалися, доки умовилися, який новий лад заводити». Земля Мошурівської громади була розкидана по всій околиці, черезсму́жжя дуже гальмувало розвиток господарства. Страждали селяни і від далекоземелля. Так ось мошурівці й ухвалили поділитися на 11 окремих земгромад. Подвірню-черезсму́жні громади встановили чотирипільну сівозміну. Це дозволило знищити черезсму́жність і далекоземелля, ліквідувати «колотнечу через землю». Озимину в 1924 р. вже посіяли на угноєній і добре обробленій землі, пропашний клін в 1925 р. теж засіяли одночасно і «зробили чимало інших земельних робіт, які поліпшують землекористування»²³⁵. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. земельних громад, тобто в кожній четвертій було проведено землевлаштування. З них більше 2400 громад фактично перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га²³⁶. А наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га²³⁷.

Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами держава покладала на земельну громаду²³⁸. Але розмах землевпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років значно обігнав розвиток інших агрокультурних заходів, що до деякої міри знизило господарську ефективність землевлаштування, зокрема громадських сівозмін. Так, у 1928 р., за відомостями Укрдержплану, встановлені сівозміни витримувалися земгромадами не більше ніж на третині землевпорядженої площі²³⁹. Причини недотримання сівозмін різні. Це, передусім, відсутність достатньої кількості робочої худоби у бід-

ніших верств селянства, особливо в Степу²⁴⁰. Як сповіщали в 1926 р. з Одеського округу, «безкінні господарства абсолютно не здатні виконувати правила громадської сівозміни»²⁴¹. Іншою причиною невиконання сівозмін була недостача насіння сіяних трав і неорганізованість збуту продукції просапних культур, що було особливо важливо для Лісостепу і Полісся²⁴². Нарешті, недоліки самих сівозмін, коли при земле-влаштуванні допускався земельними органами шаблон, селянам нав'язували сівозміни, непридатні для даної місцевості²⁴³. Але вказані причини невиконання громадами сівозмін можна було перебороти. Недостача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно ліквідовувалася. Розвиток кооперативної мережі машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними селянськими господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися у громадську сівозміну. На той час створювались умови для організації постачання селян насінням кормових трав і налагодження збуту продукції просапних культур. Науководослідні сільськогосподарські станції, кооперація і радгоспи налагоджували виробництво насіння кормових трав, а ринкова кон'юнктура в 20-х роках була сприятлива для збуту цукрового буряку, соняшнику, та інших просапних культур. Варто було тільки збільшити капіталовкладення в розвиток переробних галузей промисловості.

Отже, введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болючої ломки старих форм землекористування. Потреби в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив. Причому це відбувалося природним шляхом, без тиску зверху на селян. Наявний фактичний матеріал свідчить, що земгромади поступово ставали організаціями кооперативного типу. Землевпорядження і меліорація, організація громадської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів—

все це було під силу лише об'єднанню землекористувачів, тобто громаді. Отже, мимоволі при виконанні цих робіт селяни кооперувалися. За постановою загальних зборів громада мала право для різних потреб громади встановлювати натуральну повинність та зобов'язувати своїх членів вести боротьбу з бур'янами, шкідниками сільськогосподарських рослин, пошестями худоби тощо. Якщо ж окремі господарі не виконували постанов громади, остання через суд мала право стягати з винних збитки, які понесла громада. Таким чином, земгромада мала цілком реальні важелі впливу на недбайливих і відсталих господарів²⁴⁴. Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства. Адже сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто й систематично закріплювати її відповідною організацією господарства, та проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада, яка організовувала селян в боротьбі за чистосортний посів. Але лише вона могла організувати роботу в межах усього села. Так, 9 січня 1929 р. загальні збори Біловської земгромади Новосвітлівського району Луганського округу, слухаючи питання про весняну посівну кампанію, постановили: «Ми, громадяни Біловської земгромади, в кількості 43 господарств вирішили провести повністю очистку посівного матеріалу на сортувальниці і трієрі, вести боротьбу з бур'янами і дотримувати просапний лан. На порушників накласти штраф в межах 10 крб. і передавати матеріал до сільради, керуючись ст. 54 Земельного кодексу»²⁴⁵. З плану заходів Веселівської земгромади Біловодського району Луганського округу за 1928 р. видно, що осередселищний землеустрій у громаді був проведений до полів сівозміни ще в 1923 році. Тоді ж була введена громадська сівозміна з одним запільним клином. Охоронним ланом став паропросапний клин. Громада завела чистосортний масив озимої пшениці, кукурудзи і соняшнику, наполегливо проводила роботи для очистки та протравлення посівного зерна з тим, «щоб у громаді не було жодного господаря, котрий не виконував би цієї роботи»²⁴⁶. Так, 8 липня 1927 р. загальні збори П'ятигорівської земгромади Донцівської сільради Осинівського району Старобільського округу обговорювали господарський план роботи земгромади. Ухвалили: «Трирічний план, складений Оси-

нівським райземуправлінням для поліпшення сільського господарства нашої земгромади, затвердити. Паропросапний клин оголошується страховим і обов'язковим клином земгромади. Кожний член громади мусить обов'язково обробити площу під паропросапним клином під керівництвом агроперсоналу, дотримуючись накресленого плану... Господарі, які злісно будуть порушувати цей план, будуть штрафуватись»²⁴⁷. Загальні збори Красноярської земельної громади Камінно-Бродського району Луганського округу 21 березня 1928 р. постановили: «Добитися, щоб кожний селянин засіяв своє поле... Враховуючи прибутковість просапних культур, як-то кукурудзи, соняшнику, баштанних культур, взяти курс на розширення просапного клину. Враховуючи вигідність і велику прибутковість для сільського господарства травосіяння..., розширити посіви суданки, могару тощо. Кожний громадянин повинен заздалегідь організуватися в супрягу. Безкінним господарствам організувати супрягу на кошти сільськогосподарського кредитного товариства. Вдовам, що не мають тягла, землю обробити силами громади»²⁴⁸. Протоколи загальних зборів земельних громад Кованської сільради Словечанського району Коростенського округу за 1929 р. свідчать, що громадам належала найактивніша роль у справі очищення зерна, проведення посівної кампанії, впровадження агротехнічних заходів тощо²⁴⁹. Загальні збори Краснянської земгромади Красноярської сільради Луганського округу 11 січня 1929 р. слухали питання про очистку посівного зерна. Постановили: протравлення всім дворам посівного зерна закінчити до 13 січня; вибрати трійку уповноважених для проведення посівної кампанії. Вона мала скласти списки по дворах: хто, скільки таких культур посіє і організувати користування громадським трієром для очистки зерна. До трійки вибрали уповноважених С. Авершина, П. Акулова і М. Скорогодцева²⁵⁰. Ці ж збори 17 січня постановили очистити посівне зерно трієром, котрий «використовувати по черзі, починаючи від Попова Івана і далі по порядку по всіх дворах»²⁵¹. А 18 березня ця ж громада постановила оголосити перший день весняних польових робіт днем першої борозни і зобов'язати в цей день усім вийти в поле і не відриватися на сторонні заробітки до повного завершення польових робіт²⁵². І вже 11 квітня краснянці слухали питання

про виконання агромінімуму членами громади. Постановили провести намічені заходи, а контроль покласти на уповноваженого Острікова Іллю²⁵³. Згодом, 11 червня 1929 р., вони ж розглядали питання про боротьбу з гусінню лугового метелика. Постановили: «Приступити до боротьби з гусінню з сьогоднішнього дня, для чого в першу чергу всією громадою, по одній людині від двору, приступити до риття канави з боку толоки. А потім зобов'язати кожного господаря окопати свій баштан, щоб не допустити шкідників»²⁵⁴. Земельна громада хутора Новомиколаївка Вербівської сільради Балакліївського району Ізюмського округу в 1923—1927 рр. завела охоронний клин — чорний пар, пропашне, ввела оранку травневого пару, луцення стерні, сортові масиви, посів чистим протравленим зерном, законтрактували соняшник і цукровий буряк²⁵⁵. З акту обстеження Денишівської земгромади Троянівського району на Волині в 1926 р. видно, що громада ця була розміщена на неродючих піщаних землях, та і їх було обмаль. Але громада провела в 20-х роках інтенсифікацію господарств своїх членів. Для цього завела шкільки плодових дерев і постачала щепами весь район. Селяни громади всі вступили до кредитного кооперативу і з допомогою цього закладу набули насіння сіяних трав — конюшини та люпину. Громада реорганізувала систему землеробства — за рахунок толоки поширила площу зайнятих парів. У 1926 р. у громаді вперше посіяли 6 дес. люпину на зелене угноєння. В обстеженні зазначено, що громада села Денешин уважно ставилася до порад агронома, налагодила зв'язки з дослідним полем Віли, звідкіля дістала насіння кормової моркви, штучні добрива, придбала поросят йоркширської породи. За гроші, які вона отримала на сільськогосподарському конкурсі в 1926 р., громада придбала обладнання для організації молочарського товариства²⁵⁶. Добропільська земгромада Олександрівського району Кременчуцького округу в 20-х роках провела землевпорядження, завела односортні посіви кукурудзи і озимої пшениці, зробила в 1926 р. перші спроби з культурою суданки, що дозволило їй різко збільшити врожаї зернових у порівнянні з колишнім трипільям, відвела землю під громадський сад, насадила з північного боку села лісосмугу, завела худобу німецької породи²⁵⁷. З плану роботи, що його прийняла 25 січня 1928 р. земельна

грумада хутора Степовий Яр Миколаївської сільради Ново-Айдарського району Старобільського округу, видно, що ця грумада утворилася шляхом виділення з Миколаївської земгрумади і в 1925/26 році під час землеустрою ввела грумадську багатопільну сівозміну. В шестипільній сівозміні завели ранні чисті пари, просяпні культури — кукурудза, картопля, соняшник, баштанні рослини, тощо — пшениця, а запільний клин використовувався як грумадський випас. У 1927—1930 рр. грумада намітила зміни в сівозміні, збільшивши посіви озимої пшениці як найціннішої в умовах степової смуги ринкової культури. У сусідньому Олександрійському радгоспі грумада, через посередництво сільськогосподарського кредитного товариства, придбала сортове насіння озимої пшениці «Банатка» і насіння сортового шведського вівса. У 1927 р. грумада заклала масив чистосортних кукурудзи і соняшнику. Посівний матеріал цих культур грумада теж набула через Ново-Айдарське кооперативне сільськогосподарське товариство за рахунок короткотермінового кредиту. У 1928 р. грумада намітила закласти також масив ярої пшениці. Збут ринкових культур пшениці, вівса, кукурудзи і соняшнику селянам грумади був забезпечений через Ново-Айдарське сільськогосподарське товариство. До 1930 р. грумада планувала скоротити шкідливі для сільського господарства пізні пари і замінити їх ранніми чистими парами. Вирішення кормового питання для худоби грумада планувала за рахунок розширення посівів кормових рослин та сіяних трав. При земгрумаді діяв прокатний пункт сільськогосподарського реманенту. У 1927 р. грумада придбала трактор і молотарку. Оскільки хутір Степовий Яр знаходився поблизу промислових центрів Донеччини, зі стабільним ринком збуту молочних продуктів і м'яса, то були проведені відповідні заходи для переорієнтації тваринництва на виробництво цих продуктів. Для цього грумада за довготерміновий кредит набула через кооперацію корів червоної німецької породи, сепаратори і організувала молокопереробний пункт. Одночасно грумада повела переговори з сусіднім колгоспом «Новий землероб» і земгрумадою хутора Петровський про організацію кооперативного скотарського товариства і спорудження спільного молокозаводу. Для розвитку свинарства грумада придбала в 1928 р. племінного кнура білої

англійської породи. У 1926 р. громада викопала 12 колодязів, у 1928 р. заклала громадський сад²⁵⁸.

Катеринівська земгромада Троїцького району Одеського округу одна з перших на Одещині провела осередселищний землеустрій і ввела громадську чотириріпільну сівозміну (чорний та зайнятий пар, озимина, пропашні, ярина). В озимому клині громада з року в рік збільшувала площу під ринковою озимою пшеницею і зменшувала питому вагу натурально-споживчої культури жита. Одночасно громада значно розширила посіви просапних технічних культур сояшнику та рацини і зробила перші кроки для остаточного вирішення кормового питання, посіявши в 1928 р. кормовий буряк та однорічні трави. Громада добилася високого, як для того часу, рівня агротехніки: селяни Катеринівки піднімали чисті пари не пізніше 1 квітня, що для степового регіону дуже важливо в плані затримання вологи під майбутній посів озимини; обробка пару проводилася протягом літа тричі букерами і плугами з обов'язковим боронуванням; селяни виконували лущівку стерні і оранку на зяб; все посівне зерно очищали і протравлювали; посів громадяни виконували виключно рядовими сівалками. І бур'янів на полі не було, як відмічав співробітник Одеського окрплану Припутень, «в зв'язку з витриманням сівозміни і якісного обробітку ґрунту». А систематична і настирлива кількарічна боротьба з ховрашками теж дала свої наслідки — ці шкідники зникли з полів Катеринівської громади. З 1926 р. громада ввела чистосортні посіви сояшнику та кукурудзи. В результаті, селянські господарства Катеринівки мали пересічно вдвічі, а по деяким культурам і втричі вищі врожаї, ніж в середньому по району. Молотьбу врожаю катеринівці проводили на громадських молотарках. Чистосортне зерно Катеринівська земгромада по контракту здавала в сільськогосподарську кооперацію, звідки воно постачалося як посівний матеріал навколишнім селам. Для поліпшення племінного складу череди земгромада придбала в 1927 р. два бугаї червоної німецької породи і організувала злучний пункт. При землевпорядженні в 1924 р. було виділено 29 дес. під громадський дослідний виноградник, де вирощували багатий асортимент сортів винограду. Крім того, у 1928 р. в селі силою громади було споруджено греблю і створено ставок, де перед-

бачалося організувати громадське риборозведення. У 1927 р. громада забезпечила себе зерноочисними машинами. Мала громада і два трактори. Цими тракторами в першу чергу виорювалася земля безтяглим громадянам, що давало змогу громаді не порушувати громадську сівозміну — основу великих і стабільних врожаїв всіх господарств. Діяв у селі і громадський млин, що перемелював до 250 пудів зерна на добу. Завдяки господарським успіхам громади село Катеринівка в 20-х роках виділялося своїм культурним рівнем у Троїцькому районі. Так, на кошти громади було споруджено сельбуд, здійснено радіофікацію, що в 1928 р. — рідкісне явище для села, працювали пересувна кіноустановка, бібліотека. При сельбуді діяв сільськогосподарський гурток²⁵⁹.

Нейзацька земельна громада на Одещині була організована в 1923 р., встановила шестипільну громадську сівозміну, ретельно виконувала всі агротехнічні заходи. Весною 1927 р. громада придбала два трактори, що дало змогу розгорнути оранку пропашного польового клину для всіх членів громади. Борокування і посів члени громади проводили власним реманентом. Земгромадою спільно було закладено 58 дес. саду і 160 дес. виноградника, на базі яких виникло садово-виноградарське товариство. Окрім того, громада заснувала молочарське товариство²⁶⁰.

Першотравневу земельну громаду Красноградського району на Полтавщині було землевпорядковано в 1922 році. У 1926 р. вона ввела громадську сівозміну, у 1928 р. придбала трактора, тоді ж ввела громадську оранку на зяб. Громада мала зерноочисний та прокатний пункти, груповий садок, односторонні масиви кукурудзи і соняшнику, громадського бугая і кнура. Селяни спільно викопали колодязь, організували супругу, побудували школу²⁶¹.

Думається, що саме такі громади, як Біловська, П'ятигорівська, Красноярська, Степоярська, Катеринівська, Нейзацька в Степу; Новомиколаївська і Першотравнева на Лівобережжі; Денишівська і Добропільська на Правобережжі; Кованська на Поліссі, які репрезентують усі регіони України, перетворювалися в кооперативні об'єднання вертикального типу, про які писав О. В. Чаянов²⁶². Саме життя змушувало селян до об'єднання певних господарських функцій, залишаючи при цьому селянське господарство цілком

самостійною господарською одиницею. В доповіді про результати обстеження 898 селянських господарств Одеського округу комісії окружному КП(б)У (липень 1926 р.) зазначено: «У перспективі кожна земельна громада — це великий сільськогосподарський кооператив, у котрий входять всі господарства даного села, але кооператив, побудований на міцніших засадах, ніж нинішні наші колективи. Позитивним моментом земгромади є те, що вона будується на принципах спільного землекористування і сам факт користування землею зобов'язує кожного селянина бути членом земгромади. Окрім того, за невиконання постанов загальних зборів земгромади кожний член несе відповідальність, включаючи судову. Земельна громада, таким чином, забезпечує можливість проведення всіма членами масових агрокультурних заходів. Разом з тим земгромада юридично дуже зручна форма для кредитування селян. Земгромади, безсумнівно, підуть по шляху усупільнення процесів виробництва. Але усупільнення буде ґрунтуватися на вигоді спільного використання трактора, складної сільськогосподарської техніки, громадського обробітку виноградників, закладених вже членами громади. Практично земгромада забезпечує на 100 % кооперування селянських господарств, втягуючи всіх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуту сільськогосподарської продукції. Земгромада строго слідує за дотриманням громадянами сівозміни, і є вже приклади судових справ за її порушення. Ці процеси справляють великий вплив на навколишнє населення. Організація степового селянського господарства в рамках земгромади ставить на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств. І перші наявні приклади дають позитивний ефект»²⁶³. Шкода, що ці позитивні сторони земельної громади не були реалізовані повною мірою. Натомість, наприкінці 20-х років зробили ставку на колгоспи.

У 1928—1929 рр. спостерігалися випадки переходу деякої частини земгромад в Україні на статут товариств по спільному обробітку землі. За даними Укрколгоспу на 1 липня 1929 р. на статут тсоз'у в республіці перейшло 355 земгромад²⁶⁴. Враховуючи, що в Україні наприкінці 20-х років існувало 40 тис. земельних громад, на статут тсоз'у перейшло лише 0,9 % селянських об'єднань,

Таким чином, наявні матеріали свідчать, що зем-
громади не поспішали перетворюватися на колективні
об'єднання. В чому ж тут справа? Думається, що
переважна більшість селян не бажали втрачати гос-
подарську самостійність, яку вони мали в земельній
громаді, і перетворюватися на «гвинтики» у колектив-
ному господарстві. Більшість селян не вбачали в
існуючих колгоспах якихось дійсних переваг перед
індивідуальними. Господарські досягнення переважної
більшості колгоспів були надто скромними, щоб
навколишні земельні громади загорілися бажанням
стати на їх шлях. Земельна громада, як демократична
організація всього селянства, не могла бути інструмен-
том примусової колективізації, спрямованої своїм
вістрям проти життєвих інтересів селян. Громада за-
лишалася життєздатною організацією доти, поки від-
повідала інтересам своїх членів. Отже, земельна гро-
мада по своїй суті була ворожа тоталітарній системі,
що набирала силу наприкінці 20-х років. Системі
потрібно було знешкодити громаду. На основі резолю-
ції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі»²⁶⁵ були
розроблені і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР
«Загальні засади землекористування і землеустрою».
Згідно з цим документом бідняки і середняки отрима-
ли право на кращі і зручніше розміщені ділянки
землі в громаді, колективи отримали додаткові пільги
в землекористуванні. Заможні селяни, що потрапили
під оприділення «куркуль», були позбавлені права
вирішального голосу на зборах громади і не могли
обиратись до керівництва цим селянським об'єднан-
ням; сільради отримали право накладати вето на
рішення сходу громади, якщо воно суперечило ра-
дянському законодавству, завданням кооперування і
інтересам бідноти²⁶⁶. В Україні юридичне підпорядку-
вання земельних громад місцевим Радам почали впро-
ваджувати в життя згідно з «Положенням про
сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 12 жовтня
1927 року²⁶⁷.

З 1928 р. в Україні почали ліквідовувати общин-
ний спосіб жеребкування при розподілі угідь і вводити
класовий принцип: біднякам, членам комзему відво-
дили землі поблизу села в одному місці і кращі за
якістю з урахуванням майбутньої колективізації;
громадянам, що об'єднувалися в колективні господар-
ства,— теж в одному місці і кращі за якістю;

«куркулям» — на далеких і гірших за якість ділянках²⁶⁸.

З поширенням адміністративних прав сільради, зміцненням її апарату, особливо коли в 1928—1929 рр. кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад²⁶⁹, громада стала непотрібна тоталітарній системі. Про це відверто сказано в записці Наркомзему до Раднаркому УРСР (грудень 1929 р.): «З бурхливим зростом сільськогосподарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також з розширенням прав місцевих органів влади — сільрад, із зміцненням їх апарату і охопленням ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села, земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користуються деякими правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними. Виходячи з цих міркувань, в районах суцільної колективізації, а також в селах, де більшість бідняцько-середняцького населення охоплена виробничою сільськогосподарською кооперацією, діяльність земгромад необхідно припинити»²⁷⁰. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані, а їх права та обов'язки передані сільським Радам²⁷¹.

* * *

Таким чином, на протязі 20-х років селяни мали в своєму користуванні переважну більшість сільськогосподарських угідь. У порівнянні з дореволюційним землекористуванням, селяни України збільшили свій земельний фонд на 67,3 %. Думка, широко розповсюджена в радянській історіографії, про здрібнення селянського землекористування в доколгоспний період, наведені матеріалами не підтверджується.

Окрім поміщицьких та інших земель позаселянського типу трудящим селянам України в 1917—1927 рр. перейшло до половини угідь, які знаходилися у володінні дрібнокапіталістичних (заможних) господарств. У 20-х роках переважна більшість земель перебувала в користуванні дрібнотоварних (середняцьких) господарств. Середняк був центральною фігурою в доколгоспному селі в Україні.

Переважання дрібноселянського землекористування в 20-х роках поставило перед республікою ряд невідкладних проблем в плані інтенсифікації, раціоналізації і реконструкції сільського господарства. Можливості для розширення селянського землеко-

ристування в Україні наприкінці 20-х років вичерпались. Оренда землі, зокрема позаселянська, не зняла цього напруження через незначний орендний фонд.

У доколгоспному селі панівною була дільничо-черезсмужна форма землекористування. Точка зору деяких дослідників, що в Україні тих часів переважала общинна форма — помилкова. Общинна форма охоплювала приблизно четверту частину селянських земель. Після 1917 р. з'явилася колективна форма, але вона займала на той час дуже скромне місце. Певне поширення набули відруби та хутори. Та їх широкому розповсюдженню заважало малоземелля. Крім того, більшовики чинили перепони розповсюдженню цих форм з ідеологічних мотивів, оскільки хутори і відруби були перпоною на шляху колективізації сільського господарства.

У ситуації, що склалася з селянським землекористуванням у 20-х роках в Україні, реальним виходом для переважної більшості селянських господарств з безвихідності старих форм міг бути перехід земельних громад на багатопільні громадські сівозмінні. В цих умовах надзвичайно важливу і позитивну роль у регулюванні селянського землекористування відігравала земельна громада.

Наявний матеріал свідчить, що в процесі свого розвитку земельна громада поступово перетворювалася на організацію кооперативного характеру, яка активно втручалась не лише в розподіл земель, але й у виробництво та збут сільськогосподарської продукції. Помилка тодішнього керівництва країни полягала в тому, що вони, захоплені ідеєю колективізації сільського господарства, зробили ставку на колгоспи, проігнорували ті колосальні можливості, які містив у собі інститут земельної громади. Земельна громада ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва та забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня.

РОЗДІЛ 4

РОБОЧА ХУДОБА, РЕМАНЕНТ І БУДІВЛІ У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

4.1. Робоча худоба

Важливий елемент матеріально-технічної бази селянського господарства — тяглова сила. Основною тяговою силою в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період була робоча худоба — коні та воли. Механізація сільського господарства тоді тільки починалася: в 1926 р. потужність механічних двигунів у сільськогосподарському виробництві становила ледве 1,7 % від загальної кількості тягової сили¹. Тому питання про забезпеченість робочою худобою селянського господарства мало в 20-х роках першорядне значення. Селянин, що не мав робочої худоби, втрачав можливість вести самостійне господарство.

Навесні 1923 р. у селянських господарствах України налічувалося 3760,8 тис. коней, або 76,9 % від рівня 1916 року². Особливо постраждало селянське конярство в Степу, де весною 1923 р. коней залишилось тільки 55,1 % від рівня 1916 року³. «Трупи і скелети коней на дорогах», — як писали очевидці з Запорізької губернії⁴, — це наслідок війни, а потім безкормиці в голодний 1921/22 р., справжня катастрофа для селянського господарства». Саме селянство вибратися з такої біди не могло. Радянська влада надавала їм допомогу у відродженні тваринництва, про що йшла мова раніше, але нагадаємо, що основним заходом держави у цьому напрямку був державний цільовий кредит селянам для придбання худоби. Окрім того були вжиті енергійні заходи проти спекулянтів-скупщиків худоби в голодних районах і звер-

нена увага на збереження племінної худоби, організації мережі кінних заводів, злучних пунктів тощо.

Селяни, в першу чергу, самі доклали всіх зусиль до відродження тваринництва. Про енергійну працю сільських трудівників у цьому напрямку свідчать дані щодо питомої ваги молодняка серед кінського поголів'я (табл. 28). Так, у 1916 р. в Україні нараховувалося 22,9 голів молодняка на 100 селянських коней, що забезпечувало відтворення поголів'я. У 1923 р. молодняка стало тільки 18 голів на 100 коней, що свідчило про незадовільний стан табуна. Але в наступні роки почався неухильний ріст питомої ваги молодняка, і в 1929 р. він становив 34,3 одиниць на 100 коней. Кінське поголів'я було відновлене. Якщо в 1923 р. у республіці нараховувалося 3760,8 тис. коней у селян, то у 1925 р. — вже 4123,9 тис., а в 1927 р. — 5005,7 тис., тобто рівень 1916 р. по поголів'ю був перевершений на 2,4 %. Одночасно відновились кількість і робочих коней. У 1929 р. їх нараховувалося на 2,6 % більше, ніж у 1916 році⁵. Проте окремі регіони України мали свою специфіку.

Дані табл. 28 свідчать, що на Правобережжі і Лівобережжі дореволюційна чисельність селянських коней була досягнута в 1926 році. Що стосується Степу, конярство якого найбільше постраждало в 1916—1922 рр., то там дореволюційної кількості селянських коней так і не вдалося досягнути (в 1928 р. 97,8 % від рівня 1916 р.). Посилення тиску на заможне селянство під час здійснення надзвичайних заходів 1928—1929 рр. призвело до скорочення поголів'я робочої худоби. Так, за 1928/29 р. кількість коней у Степу скоротилася у порівнянні з попереднім роком на 7 %, в тому числі робочих коней на 5,8 %⁶. У цілому по Україні за 1928/29 р. в групу з меншою кількістю худоби перейшло 73 % селянських господарств, які мали 4 і більше голів робочої худоби, 67 % тих, хто мав 3 голови робочої худоби, 36 % тих, хто мав 2 голови⁷.

Крім кількісної характеристики селянського конярства, варто сказати і про якість коней. В літературі висловлювалась думка про низьку якість селянських коней⁸, про дані такого масового джерела, як воєнно-кінський перепис 1924 р., спростовують таке твердження. Так, відомо, що ріст вважається поряд з масою одним з важливих показників при визначен-

ні якості коня. Воєнно-кінський перепис виявив у селян низькорослих коней (нижче 133 см) — 25,5 % від поголів'я дорослих тварин. У 1912 р. їх було 39,5 %. Середніх на зріст коней (до 142 см) у 1924 р. нараховувалося 39,2 %. У 1912 р. їх було 27,6 %. Високорослих (вищих за 142 см) у селян нараховувалося в 1924 р. 35,3 %. У 1912 р. їх було 32,9 %⁹. Отже, в 20-х роках, порівняно з дореволюційним часом, якість селянських коней поліпшилась. Думається, що це наслідок переходу у розпорядження селян частини породистих коней з поміщицьких маєтків, які змішались з безпорідними селянськими кінськими і дали поліпшене потомство. Крім того, на якість коней позитивно вплинула діяльність організованих земельними і кооперативними органами широкої мережі злучних пунктів і закупки плеїнної худоби за кордоном. Нарешті, позитивний вплив мало вирішення на користь селян в ході аграрних перетворень питання про пасовища і сіножаті для худоби. «Проста звичайна селянська худоба, коли знаходиться в нормальних умовах догляду та годівлі, дає виразне і помітне поліпшення» — зазначав сучасник¹⁰.

Після коней у селянському господарстві України в 20-х роках як робоча сила стояли воли. У 1916 р. їх нараховувалося 493,4 тис. голів, в тому числі робочих — 445,7 тис., що складало 5,3 % робочих одиниць худоби у селянському господарстві (див. табл. 28). Найбільший відсоток волів був на Лівобережжі (9,5 % робочих одиниць), найменше на Поліссі (3,3 %). У 1923 р. волів у селян України нараховувалося 837,4 тис. голів, або на 70 % більше, ніж у 1916 році. Вони складали 10,6 % робочих одиниць у селянському господарстві, коливаючись по регіонах від 4,2 % на Поліссі до 14,3 % у Степу. Отже, скрізь спостерігалось збільшення кількості волів і в абсолютному і у відносному обчисленні. Це явище у селянському скотарстві пояснюється тим, що під час війни, щоб уникнути мобілізації або конфіскації робочої худоби, чимало селян замінили коней волами. Крім того, воли не такі вибагливі на корми, як коні, і краще пережили безкормицю 1921/22 року. Тому волів і стало більше. З переходом до непу, подоланням наслідків недороду 1921 р. питома вага волів почала зменшуватися. Якщо в 1923 р. вони складали 10,6 % робочих одиниць, то в 1925 р. — 9,1 %, у 1927 р. —

9,0 %, у 1929 р. — 4,8 %. Головна причина зменшення питомої ваги волів і заміни їх кіньми полягає в тому, що при польових роботах кінь вдвічі продуктивніший вола, а при возовиці продуктивність зростає в чотири рази¹¹. «Робочий напрямок великої рогатої худоби (волів), — як зазначав у 1928 р. сучасник, — загалом не має особливих перспектив для свого розвитку. Тепер вирощування волів та робота на них мають деяке значення на сході України... Але дані за останні роки свідчать, що в міру відновлення кінського поголів'я частка волів дедалі менша»¹². Воли почали зникати з селянського господарства.

При характеристиці стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання в селянському господарстві. Передусім, вона визначається кількістю робочих одиниць, що припадали на одиницю посіву. Відомий у 20-х роках спеціаліст з селянської економіки О. К. Філіповський, аналізуючи селянські бюджети, встановив, що мінімальне навантаження на одного коня, менше якого він не оправдовував свого утримання, становило на Поліссі і Правобережжі 3 дес. посіву, на Лівобережжі і в Степу — 4 дес¹³. Максимальне навантаження на одного коня, більше якого він не здатний обробити за сезон без зниження якості роботи, за підрахунками відомих економістів 20-х років П. А. Римаренка і А. І. Китаєва, становили 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі і 12 дес. посіву в Степу¹⁴. Розрахунки інших дослідників коливаються між вказаними нами мінімальним і максимальним навантаженнями¹⁵. Як же вирахувати оптимальне навантаження на одного робочого коня? Робоча худоба в Україні використовувалася перевантажно як тяглова сила в землеробстві. Основною особливістю землеробства є нерівномірність розподілу робіт протягом року, що зумовлено утворенням критичних періодів з максимальним попитом на тяглову силу, наприклад під час весняних польових робіт, і періодів, коли тяглова сила майже не використовувалася в селянському господарстві, наприклад взимку. Розподіл витрат кінської праці в землеробстві, за матеріалами бюджетного дослідження відділу організації НКЗС УРСР у 1923 р., з березня по жовтень у кінських днях показано в табл. 29. Найбільш напруженими виявилися весною періоди сіву ранньої ярини і підготовки до сі-

ву пізніх культур і восени — сів озимини, збирання пізніх ярових та просапних культур, молотьба і оранка на зяб. Але і в ці періоди інтенсивної праці особливо напруженими були два—два з половиною тижні. Так, на півночі Харківщини таким напруженим періодом виявилася друга половина квітня, на півдні Чернігівщини — друга половина квітня і друга половина серпня, на Волині — друга половина серпня і друга половина вересня, на Київщині — друга половина вересня, на Катеринославщині — друга половина березня і перша половина вересня, на Одещині — квітень і друга половина липня та серпень. Вказаними критичними моментами для господарства, що хоче самостійно обробити своє поле, і визначається необхідна кількість голів робочої худоби. Згідно з матеріалами агрокореспондентської мережі НКЗС УРСР оптимальним навантаженням у критичні періоди польових робіт для одного коня могли бути для Полісся і Лісостепу — 5 дес., для Степу — 6 дес. посіву¹⁶. Якщо навантаження перебільшувало цей показник, якість польових робіт негайно погіршувалась. Нами, на основі даних весняного опитування селянських господарств у 1925 р., підраховано ефективність використання робочої худоби різних за землезабезпеченістю груп селянства окремих природно-економічних районів України (табл. 30). Ці дані свідчать, що на Поліссі в жодній з груп селян у 1925 р. не було оптимального використання робочої худоби. На Правобережжі оптимальне або близьке до нього використання робочої худоби спостерігалось тільки в групі з землезабезпеченням понад 12 дес. на двір. Але таких господарств у регіоні в 1925 р. нараховувалось всього 0,3 %. На Лівобережжі селянських господарств з оптимальним або близьким до нього навантаженням на одиницю робочої худоби було тільки 14,74 %, у Степу — 7,9 %. Це господарства, які мали на Лівобережжі понад 9 дес. землі, а в Степу більше 15 дес. Таким чином, аналіз табл. 30 показує, що оптимальне або принаймні близьке до нього використання робочої худоби мали лише багатоземельні, багатопосівні господарства. Таких дворів у 1925 р. в Україні нараховувалось лише 6,64 %. В той же час 64,2 % селян-власників робочої худоби на Поліссі, 54 % на Правобережжі, 23,74 % на Лівобережжі і 12,6 % у Степу не мали і мінімального навантаження на ро-

бочу одиницю. Тобто необхідно зробити висновок, що для цих господарств утримання коней або волів збиткове, якщо регулярно не використовувати їх поза межами власного господарства. Всього в 1925 р. таких господарств серед власників робочої худоби було 41,7 %, а 51,66 % селянських господарств-власників худоби могли забезпечити своїм коням або волам лише мінімальне навантаження. Тобто від утримання худоби вони не терпіли збитків, але не мали і прибутків. Таким чином, можна зробити висновок, що переважна більшість селянських господарств України через свою здрібненість використовували тяглову силу не ефективно. Особливо це явище було помітним на Поліссі і Правобережжі, де пересічні показники посіву на одну робочу одиницю навіть не досягли мінімальних (2,48 і 2,23 дес.). Краще було становище на Лівобережжі (4,02 дес.) і в Степу (5,62 дес.), але і в цих регіонах пересічні показники не наблизились до оптимального рівня. Наші підрахунки підтверджуються іншими джерелами. Так, за даними селянських бюджетів за 1925/26 р. 26,7 % упряжної (тягової) сили на Поліссі, 22,9 % на Правобережжі, 27,5 % на Лівобережжі і 14,1 % у Степу становили лишки у селянських господарствах¹⁷. Селяни прагнули використати робочу силу на 100 %, але все ж умови сільськогосподарського виробництва не давали їм цього досягти. Так, зимовий період складав приблизно 170 робочих днів, і в цей період кінь або воли в самому господарстві майже не використовувались, крім виконання нечисленних транспортних робіт¹⁸. За даними дослідження НК РСІ СРСР за 1925 р. робоча худоба використовувалася у селянському господарстві пересічно не більше ніж на одну третину¹⁹. Все це підвищувало собівартість утримання коня або вола, лягало тяжкою ношею на господарства, особливо на малопосівні. Споживаючи 30 % кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства²⁰.

Та все ж незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, в ній відчувалася велика потреба. В 1925 р. втрати малоземельних господарств від несвоєчасного обробітку ґрунту становили 7—10 крб. на десятину. Господарства, які сіяли понад 15 дес. на двір, не тільки не втрачали від несвоєчасного обробітку посівів, а за рахунок якісного обробітку мали до-

даткову продукцію, реалізація якої давала їм можливість відшкодовувати вартість утримання пари коней²¹. Тому, незважаючи на значне недовикористання робочої сили коня або вола, селянин з усіх сил намагався мати власну робочу худобу і позбувався її тільки при надзвичайних обставинах.

Таким чином, в індивідуальному селянському господарстві України в 20-х роках склалася з робочою худобою дуже складна ситуація: з одного боку, запасу тяглової сили було значно більше норми, а з іншого робочої худоби бракувало в малописівних, малоземельних господарствах.

Дані табл. 31 дозволяють проаналізувати угруповання селянських господарств по робочій худобі. Так у 1917 р. в Україні нараховувалося 45,54 % селян, що не мали робочої худоби. В 1923 р. таких господарств нараховувалося 46,63 %, тобто воєнне лихоліття і голод 1921/22 р. призвели до збільшення цієї категорії дворів. Починаючи з 1923 р. питома вага господарств без робочої худоби неухильно скорочувалася і в 1929 р. становила 38,7 %. Найменше таких дворів було на Поліссі — 21,7 %, найбільше на Правобережжі — 48,3 %, на Лівобережжі — 31,8 % і в Степу — 38,4 %. Виросла питома вага господарств, що мали одну голову робочої худоби: у 1917 р. їх було 12,08 %, у 1923 р. — 32,76 %, у 1929 р. — 37,9 %. Зокрема, на Поліссі — 49,1 %, на Правобережжі — 31,5 %, на Лівобережжі — 51,0 %, у Степу — 31,4 %. Можна зробити висновок, що відсоток власників одного коня зростав головним чином за рахунок господарств, що не мали робочої худоби і набули її в 1923—1929 роках. Питома вага господарств з двома головами робочої худоби в 1917—1923 рр. різко зменшилася з 30,48 % до 17,99 %. Це були здебільше господарства середняків, і зменшення худоби в них свідчить про загальне зубожіння селян у ці роки. В 1923—1927 рр. матеріальне становище середняків підвищувалося, що і привело до збільшення питомої ваги господарств з двома кіньми на двір (17,99 % у 1923 р. і 23,35 % у 1927 р.). Але надзвичайні заходи при хлібозаготівлях, посилення податкового тиску на селянство в 1928—1929 рр. призвели до зменшення питомої ваги дворів з двома головами робочої худоби, яких у 1929 р. налічувалося 21,5 %. Аналогічна ситуація склалася і з дворами, що мали по три і

більше голів робочої худоби: в 1917—1923 рр. їх питома вага різко зменшилася, в 1923—1927 рр. зросла, але так і не досягла рівня 1917 р., і помітно зменшилася в 1928—1929 рр. (див. табл. 31).

Таким чином, у доколгоспний період в Україні найбільшу питому вагу мали господарства без робочої худоби, або з однією головою. Безхудобні господарства, щоб обробити свої наділи, змушені були вдаватися до найму тягла, а однохудобні в ряді випадків — спрягатися. Певна частина незаможників намагалася знайти вихід, використовуючи корів на польових роботах. За даними ЦСУ УРСР за 1924 р. відсоток корів, які використовувалися для робіт у різних районах, становив: на Поліссі — 0,3 %; на Правобережжі — 3,2 %; на півночі Лівобережжя — 0,8 %; на півдні Лівобережжя — 15,9 %; у західній частині Степу — 6,7 %; у східній частині Степу — 17 %; пересічно по Україні — 6,5 %²². Використання корови для польових робіт — це ознака занепаłego селянського господарства, крайня межа зубожіння, прикмета страшної технічної відсталості. Робота на коровах була розповсюджена там, де скотарство найбільше постраждало від воєнного лихоліття, засухи і голоду 1921/22 року. На протязі 20-х років відсоток робочих корів у доколгоспному селі поступово зменшувався, але це явище так і не зникло.

Розглянемо розподіл робочої худоби в селянських господарствах, розділених за вартістю засобів виробництва (табл. 32). Господарств з вартістю засобів виробництва на суму до 200 крб. на двір, яких відносять до бідняцьких, було в 1927 р. в Україні 23,4 %. А вартість їх робочої худоби дорівнювала тільки 1,85 % від вартості всієї селянської худоби. Тобто питома вага вартості робочої худоби цієї групи селян складала мізерну частку і далеко відставала від їх питомої ваги серед селян. Отже, не викликає ніякого сумніву, що бідняцькі господарства відчували гостру потребу в робочій худобі, а тому вдавалися до її найму на будь-яких умовах.

Господарств з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб., що їх звичайно відносять до середняцьких, було 72,3 %, а вартість їх коней та волів складала 85,46 %. Тобто середняки концентрували основну частину робочої худоби. Але спостерігалися значні відмінності по вартості робочої худоби між

нижчесередніми (незаможниками), середніми і вищесередніми (заможними) селянами цієї групи. У групі незаможних (із засобами виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір) вартість робочої худоби становила 11,16 % від загалу, а питома вага цієї групи селян складала 21,7 %. Отже, питома вага вартості робочої худоби далеко відставала від питомої ваги чисельності господарств. Це означає, що у господарствах незаможних середняків, як і в бідняків, теж бракувало коней та волів і вони теж повинні були звертатися до найму. А ось у групі заможних середняків (із засобами виробництва на суму від 801 до 1600 крб. на двір) вартість робочої худоби складала 37,15 % від загалу, хоч питома вага цієї групи середняків складала 18,4 %. Отже, вони з надлишком були забезпечені кіньми та волами і, без сумніву, здавали їх або використовували для обробітку землі в наймах. У групі типових середняків (із засобами виробництва на суму від 401 до 800 крб. на двір) кількість дворів (32,2 %) і вартість робочої худоби (37,15 %) приблизно дорівнювали один одному, тобто ця група селян для обробітку землі, як правило, використовувала власну робочу худобу і не вдавалася до найму.

Господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, котрих відносять до дрібнокапіталістичних (багатих), нараховувалось 4 % від загалу, але вартість їх робочої худоби становила 12,69 % від вартості всієї селянської робочої худоби. Пересічна вартість робочої худоби селянина в групі з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір у 1927 р. у 188 разів була більшою ніж у селянина з групи, де вартість засобів виробництва становила до 100 крб. на двір. У перерахунку на десятину посіву група з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на господарство була забезпечена робочою худобою в 29,4 рази краще від групи, що мала засобів на суму до 100 крб. на двір.

Отже, робоча худоба у доколгоспному селі була розподілена дуже нерівномірно. Це явище створювало передумови для широкого розповсюдження наймудавання в найм робочої худоби серед селян. Табл. 33 дає інформацію про способи обробітку землі робочою худобою в селянських господарствах України в 1924—1927 роках. Відсоток господарств, що користувалися власною худобою для польових робіт, стано-

вив 29,4 % у 1924 р. і 29,23 % у 1927 році. Майже всі ці господарства мали по дві і більше голів власної робочої худоби. Це видно, якщо порівняти власників робочої худоби і ті двори, що мали по дві і більше голів такої худоби. Питома вага господарств, що користувалися власною худобою під час польових робіт, збільшувалася паралельно із збільшенням посівної площі господарства. Дані табл. 33 свідчать ще про одну тенденцію: у малопосівних господарствах за 1924—1927 рр. питома вага дворів з власною худобою зменшувалися, а в багатопосівних, що мали понад 15 дес. на господарство, навпаки, збільшувалася. Думається, що неефективність використання робочої худоби в малопосівних господарствах змушувала селян зменшувати її кількість, вдаватися до супряги тощо. Найбільший відсоток господарств, що використовували власну худобу на роботах, був на Поліссі (52,46 % у 1927 р.). На другому місці знаходилися селяни Лівобережжя (34,08 %), потім Степу (24,2 %) і на останньому місці — Правобережжя (23,93 %). У Степу селяни ще і в 1927 р. не оправилися від тієї шкоди, яку понесло скотарство під час голоду 1921/22 р. і повторного недороду 1924 року. На Правобережжі земельна тіснота помітно звужувала коло власників робочої худоби. Тому ці два регіони по забезпеченню робочою худобою і стояли на останніх місцях.

Користувалися найманою робочою худобою в Україні в 1924 р. 38 %, а в 1927 р. — 33,62 % селянських господарств (табл. 33). Отже, повільно, але неухильно відсоток таких господарств у доколгоспному селі зменшувався. Це явище було притаманне для всіх регіонів республіки. Наймали худобу переважно малопосівні, бідніші господарства. Але відсоток дворів, що вдавалися до найму худоби на польові роботи, все ж був дещо менший, ніж господарств без робочої худоби. Так, у 1927 р. у республіці наймали худобу 33,62 % дворів, а без робочої худоби було 42,1 %. Це означає, що певний відсоток цієї категорії господарств або обробляли поле на коровах, або ж вдавалися до супряги (їх реманент і робота, а сусіда — коні або воли).

За умов концентрації робочої худоби в заможних верств селянства та відсутності її у бідніших шарів і при абсолютній необхідності робочого тягла для ви-

користання польових робіт на селі виникли найтяжчі форми економічної залежності і експлуатації безхудобних господарств. Так, коня селянин міг найняти тільки з одночасним наймом його господаря. Таким чином, господар робочої худоби по суті ставав частково або і повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, котрий частину цієї продукції в натуральній або грошовій формі передавав на користь «наймита». Наймач худоби був біднішим від «наймита». Безкінний селянин у Степу в середині 20-х років змушений був віддавати до половини врожаю володільцю робочої худоби за користування його тяглом. До 25 % безхудобних господарств у Степу віддавали половину свого земельного наділу власникам робочої худоби, щоб ті обробили їх землі²³.

Дані табл. 34 дають уявлення про способи обробітку земельних наділів безкінними господарствами різних районів України в 1924 році. В районах Ia, б (Волинське Полісся) і III (Правобережжя) переважало наймання робочої худоби разом з її господарем за гроші або натуральну плату. На другому місці в цих районах стояла така архаїчна форма оренди робочої худоби, як оренда за відробітки, коли безкінний селянин змушений був своєю працею відпрацьовувати найм худоби. Це була найважча форма експлуатації, за якої під виглядом сусідської взаємодопомоги приховувалася нееквівалентна, низька оплата праці селянина-бідняка в господарстві глитая-власника коня. Саме цей глитайський спосіб обробітку земельних наділів безкінних господарств стояв на першому місці в II районі (Чернігівське Полісся) і IV районі (паровий сільськогосподарський район Лівобережжя). У V (рябопільному районі Лівобережжя) і в VI (Степовому рябопільному районі) на першому місці стояло здавання частини землі безкінними господарствами за право користування робочою худобою орендаря землі. В VII (Степовому перелогово-рябопільному районі) на першому місці у господарствах безкінних селян стояла робота коровами. Цей південний степовий район найбільше постраждав у 1921/22 р. від посухи і голоду, і втрати робочої худоби були такими великими, що уцілілі власники такої худоби ледве встигали обробляти власні земельні наділи, а безкінним господарствам не залишалося нічого іншого, як притягати до роботи корів.

Бюджетні обстеження селянських господарств свідчать, що виплата за найм робочої худоби становить досить помітну частину валової сільськогосподарської продукції. Так, у 1925 р. у групі з вартістю засобів виробництва до 200 крб. на двір, тобто у бідняків, виплати за найм засобів виробництва становили від 9,2 % на Правобережжі та Лівобережжі до 17,7 % у Степу валової сільськогосподарської продукції цих господарств²⁴. Табл. 35 свідчить про витрати за найм худоби і прибуток за здані в найм засоби виробництва в перерахунку на одне господарство України в 1927 р. по групах за вартістю засобів виробництв. У групі з вартістю засобів виробництва до 200 крб. на двір (бідняки) баланс був від'ємний, виплати за найм засобів виробництва в 35 разів переважали вартість зданих у найм засобів виробництва (13,65 крб. виплат і 0,39 крб. прибутку пересічно на одне господарство). Від'ємний баланс був і в групі незаможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір і в групі типових середняків (401—800 крб. — вартість засобів виробництва на господарство). Прибуток від здавання в найм робочої худоби мали заможні середняки (801—1600 крб. — вартість засобів виробництва на двір), окрім Полісся, де господарства і типових середняків мали невеликий прибуток. Різко, в 3,7 рази, переважав прибуток за здані в найм засоби виробництва над видатками за найм засобів виробництва в групі селян, що мали на суму понад 1600 крб. засобів виробництва на двір, тобто в дрібнокапіталістичних (багатих) господарствах.

У доколгоспному селянському господарстві в Україні велике розповсюдження набула супряга. У 1924 р. до неї вдавалися 28,2 % дворів, а в 1927 р. — 34,31 % (див. табл. 33). Відсоток господарств-супряжників невпинно зростав, окрім Полісся. Найчастіше супрягу вживали середньопосівні групи селян, що мали, як правило, одного коня. Малопосівні селяни вживали її менше, тому що це були здебільше безхудобні господарства і їм нічого було спрягати. Багатопосівні від супряги часто відмовлялися, тому що у них вистачало власної робочої худоби. Так, у 1925 р. 58 % однокінних господарств застосовували супрягу на Україні, в той же час ті, що мали 2—3 голови, — 22 %, 3—4 голови — 19 %, понад 4 голови — лише

7 $\frac{0}{10}$ від цієї групи²⁵. Супруга була найпоширеніша в Степу, де найбільше постраждали селяни від втрати робочої худоби за роки війн і недороду. Окрім того, важкі для обробітку степові чорноземи досить часто вимагали, щоб спрягалися і двокінні господарства. Розповсюджені в регіоні складні машини (кінні жниварки, молотарки тощо) теж вимагали тягової сили 3—4 коней, а це теж змушувало селян спрягатися. На Поліссі потреба в супрязі була найменшою, оскільки легкі для обробітку піщані та супіщані ґрунти не потребували додаткової кількості робочих коней, кінних молотарок та жниварок тут було незрівняно менше, а отже відпадала потреба в супрязі. Хутірська форма землекористування теж не сприяла поширенню супряги. Правобережжя і Лівобережжя займали по супрязі проміжне місце між Степом і Поліссям.

Таким чином, дрібні розміри землекористування ставили жорсткі рамки ефективному використанню робочої худоби. Майже половина селян-власників робочої худоби були приречені використовувати її не ефективно. До двох третин її робочого часу не використовувалося. В той же час, споживаючи до 30 % наявних кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства. І тенденція вимальовувалася така, що із збільшенням кількості господарств кормове питання невблаганно загострювалося і вело до кризи тваринництва. Єдиним виходом з цієї тупикової ситуації могла бути лише механізація сільського господарства. В умовах існування дрібноселянського землекористування механізація була можлива тільки при об'єднанні господарств у машинно-тракторні кооперативні товариства. Земельні громади, при наявності багатопільних громадських сівозмін, мали великі можливості в цій ділянці селянського життя.

В той же час, незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, селяни відчували велику потребу в тяглі. Питома частка господарств України без робочої худоби на протязі 20-х років залишалася високою. Безхудобні селяни не могли самостійно вести господарство, а тому неминуче потрапляли в кабалу до багатохудобних, заможних, глитайських господарств. Наявність значної кількості безтяглих дворів серйозно гальмувала розвиток сільського господарства, оскільки земельні наділи безхудобних дворів оброблялися невчасно, погано, врожаї були низькими,

товарність мізерною. Отже, ми повинні згодитися, що єдиним виходом для цих господарств могла бути виробнича кооперація за умов матеріальної допомоги з боку держави в період становлення цих кооперативних господарств. В іншому випадку такі безхудобні господарства приречувались на злидні або ліквідацію.

Аналіз стану робочої худоби в селянському господарстві України в 20-ті роки свідчить, що з цим елементом сільськогосподарського виробництва складалася важка ситуація. Життя вимагало докорінної реорганізації тяглової сили у селянському господарстві.

4.2. Сільськогосподарський реманент

Сільськогосподарський реманент — важливий чинник у селянському господарстві, без якого неможливе виробництво.

У 1917 р. в Україні нараховувалося 43,5 % селянських господарств без вдосконаленого реманенту²⁶, а в 1920 р. — 24 % від загальної кількості селянських дворів²⁷. Голод 1921/22 р. привів до збільшення кількості безреманентних господарств у республіці, голодні селяни обмінювали реманент на хліб. «Все, що можна було поміняти на хліб — вози, плуги, сівалки, косарки — поміняли», — похмуро сповіщав очевидець з Новомосковського повіту, що на Катеринославщині²⁸. «Помітний продаж мертвого реманенту за хліб», — звітував представник Наркомзему УРСР Коротенко в березні 1922 р. з Одеської губернії. «Минулим голодним роком найбідніше селянство пройшло весь свій реманент», — писали 6 травня 1923 р. з села Кічкас у Хортицький райпартком Запорізького округу²⁹. Отже, відсоток безреманентних селянських господарств у республіці збільшився і весною 1922 р. складав 30,5 %. У степових губерніях цей показник був вищим. Наприклад, на Запоріжжі він складав 40,6 %³⁰. Частину реманенту селяни з охоплених голодом степових районів продали у північні, не охоплені неврожаєм губернії України. У 1921/22 р. спостерігався процес збільшення реманенту в селян Волині і Полтавщини. Очевидець сповіщав: «У Ромнах, на ярмарці, багато сільськогосподарського реманенту: возів, плугів, віялок, молотарок. Адже сюди привезли багато реманенту для продажу з південних, неврожайних губерній»³¹. Звичайно, перекачка реманенту

із степових губерній у лісостепові під час голоду 1921/22 р. не змінювала на краще вкрай незадовільне становище із знаряддями праці в селянському господарстві України. «Населення губернії відчуває велику потребу в мертвому реманенті», — звітувало Волинське губземуправління в 1923 році³². В цілому статистика дає таку динаміку селянських господарств без знарядь оранки та сівби в Україні: 1917 р. — 44,9 %; 1921 р. — 29,9 %; 1922 р. — 30,5 %; 1923 р. — 33,8 %; 1924 р. — 41,6 %; 1925 р. — 41,9 %; 1926 р. — 39,7 %; 1927 р. — 37,8 %; 1928 р. — 40,1 %³³. Як можна інтерпретувати ці дані статистики? З 1917 по 1921 р. відбувався процес зменшення селянських господарств без знарядь оранки та сівби за рахунок передачі їм частини знарядь праці, конфіскованих у поміщиків та сільських глитаїв. Починаючи з 1921 р. почався процес збільшення відсотку безреманентних. Це явище спричинене не тільки голодом 1921/22 р. та недородом 1924 р., коли селяни розпродували реманент, але й несприятливими цінами на сільськогосподарські знаряддя та машини. Часткове стулення «ножиць цін», кредити і пільги у машинопостачанні з боку радянської влади, відбудова сільського господарства і накопичення певних коштів у селян сприяли зменшенню питомої ваги господарств без знарядь для оранки та сівби. З 1928 р. почалися негативні для індивідуального селянського господарства зміни в політиці машинопостачання, окремі види сільськогосподарських машин перестали продавати одноосібникам, довгострокові кредити дозволялося видавати для придбання складних машин тільки колективним покупцям, термін кредитування для середняків скорочувався до трьох років, заможні селяни не кредитувалися, їм реманент відпускали лише за готівку і в останню чергу³⁴. Окрім того, тиск на селянство під час здійснення надзвичайних заходів при хлібозаготівлях в 1928—1929 рр. призвів до помітного погіршення матеріального становища селян. Питома вага господарств без знарядь для оранки та сівби збільшилась і становила в 1928 р. 40,1 %.

Найменший відсоток селян без необхідних знарядь праці зафіксовано в 1927 р. — 37,8 %, тобто кожне третє господарство не мало чим орати і сіяти. По окремих регіонах намітилась своя специфіка. Так, найменше безреманентних нараховувалося на Поліс-

сі — 24,9 %. Друге місце займало Лівобережжя — 27,8 %. Отже, в цих регіонах приблизно кожне четверте селянське господарство залишилось без необхідних знарядь праці. У Степу таких господарств налічувалось 36,2 %, тобто більше третини. Але найгірше становище склалося на Правобережжі, де в 1927 р. майже половина господарств, тобто 47,8 % належало до безреманентних.

Починаючи з 1925 р. весняні вибіркові переписи селянських господарств в Україні почали враховувати відсоток селянських дворів, що не мали знарядь для оранки та сівби в розрізі окремих посівних груп (табл. 36). Аналіз даних таблиці показує, що відсоток цієї категорії селянських господарств неухильно зменшувався в напрямі від безпосівних та малопосівних до багатопосівних, утворюючи ідеальні динамічні ряди. Отже, один із найголовніших елементів сільськогосподарського виробництва виявився жорстко детермінованим: більше посіву у селянина — більше реманенту, менше посіву — менше реманенту. Так, у 1929 р. у групі безпосівних та з посівом до 1 дес. на двір таких господарств нараховувалось 87,6—94,3 %, а в групі з посівом до 2 дес. їх кількість зменшилася до 65,1 %, у групі з посівом до 3 дес. — 41,7 %, з посівом до 4 дес. — 26,3 %, з посівом до 6 дес. — 19,6 %, з посівом до 9 дес. — 15,8 %, з посівом до 13 дес. — 10,1 %, з посівом до 16 дес. — 6,6 %, з посівом понад 20 дес. — 1,8 %. З наведених даних можна зробити висновок, що в перших трьох групах відсутність реманенту для сівби і оранки є закономірним явищем, а в багатопосівних — виняток. Але той факт, що і в найбагатшій верхівці селянських господарств наприкінці 20-х років все ж був певний відсоток безреманентних дворів — ознака грізного неблагополуччя із знаряддями праці в селянському господарстві України. Дані табл. 36 свідчать, що для груп безпосівних та з посівом до 3 дес. на двір характерна тенденція до збільшення питомої ваги господарств без знарядь для оранки та сівби до весни 1926 року. В той же час у краще забезпечених посівом групах цього явища не спостерігалось. Отже, двори, що мали більше посівів, швидче відбудовували власні господарства і швидче обзаводилися необхідним реманентом для сівби та оранки. Згідно з даними табл. 36 у 1926—1927 рр. спостерігався процес зменшення відсотку

дворів без знарядь для оранки і сівби. Але з весни 1928 р. почався зворотний процес. Це явище вказує на тісний зв'язок забезпеченості селянських господарств реманентом із загальною кон'юктурою в сільському господарстві. Саме восени 1927 р. держава встановила жорсткі лімітні ціни на зерно, які для селянського господарства були не вигідні. Отже, основна маса селян не мала коштів на придбання нового реманенту. Окрім того, застосування надзвичайних заходів проти селянства під час хлібозаготівель в 1928—1929 рр. застережувало останніх що до придбання реманенту і розширення виробництва.

Для всебічної характеристики забезпечення селянських господарств реманентом потрібно провести аналіз по окремих групах знарядь праці. До знарядь обробітку ґрунту відносяться плуги, булери, борони тощо. Порівняння даних за 1921 і 1922 рр. свідчить про зменшення та погіршення забезпечення селянських дворів плугами. Якщо весною 1921 р. їх припадало в Україні 58,4 штуки на 100 господарств, то весною 1922 р. — 54,8. Отже, відбулося зменшення за рік на 6,2 %. При цьому помітне зменшення плугів у степових, охоплених неврожаєм і голодом губерніях: у Миколаївській з 72,7 до 62 штук, або на 14,7 %; в Одеській з 66,5 до 58,2, або на 12,9 %; у Запорізькій з 64,2 до 53,7, або на 16,4 %; у Катеринославській з 60,8 до 49,4, або на 18,7 %; у Донецькій з 73,1 до 67,8, або на 7,2 %. Помітна певна тенденція: чим далі губернія від епіцентру стихійного лиха, тим менше селяни втратили орних знарядь праці. Зокрема, у Подільській, Волинській, Чернігівській губерніях скорочення по плугах за 1921—1922 рр. не сталося. На Поділлі спостерігалось збільшення на 0,8 %, на Волині на 1,5 %, на Чернігівщині на 1,7 %. Подібна картина спостерігалася і по букерам³⁵.

З 1923 р. статистичні органи змінили порядок реєстрації селянського реманенту. До цього на облік брали весь реманент, а з весни 1923 р. тільки справний. На весні 1923 р. при опитуванні господарств підраховували справний реманент і за 1922 р. (табл. 37). Як видно з таблиці, забезпечення плугами в 1923 р. поліпшилося у порівнянні з 1922 р., але це було тимчасове явище, і в цілому ситуація погіршувалася до 1926 року. Лише з 1926 р. стався злам на краще. Разом з тим дореволюційний рівень забезпеченості плу-

гами (52,1 штуки на 100 дворів) у 20-х роках досягти не вдалося. У 1929 р. майже половина селянських господарств України не мала плугів у власному користуванні. До певної міри недостачу плугів, передусім у Степу, селяни покривали за рахунок букерів, забезпечення якими досягло свого піку в 1927 р. (12,5 штук на 100 дворів). Що стосується борін, то їх у перерахунку на 100 господарств нараховувалося в Україні в 1922 р. 68 штук, і до 1925 р. спостерігалось зменшення цього знаряддя. Перелом стався у 1926 р., коли їх було 70,5 штук на сотню дворів, і свого максимуму насиченість боровами селяни досягли у 1927 р. — 75,4 штук на 100 дворів. Потім почався спад (64,1 штук на 100 господарств в 1929 р.), тобто, наприкінці 20-х років кожне третє селянське господарство цього знаряддя не мало.

Щоб краще висвітлити насиченість реманентом для обробітку ґрунту селянських господарств, розглянемо це питання в розрізі посівних груп (табл. 38). Привертає увагу певна закономірність: із збільшенням посіву на двір зростає і забезпеченість знаряддями для обробітку ґрунту. Тобто ці два елементи селянського господарства тісно пов'язані один з одним. Друге, що слід вімітити, це недостатнє забезпечення ґрунтообробними знаряддями селянських господарств республіки. Так, по плугах 100 % забезпечення фіксується тільки в посівних групах, що мали понад 20 дес. на двір, по букерам — у групах з посівом понад 32 дес. Отже, не лише бідняки, але й чимала частина середняків не мали в достатку цих знарядь праці. Боровами були забезпечені всі селянські господарства з посівом понад 9 дес. на двір, а це заможні верстви селянства. В нижчих посівних групах борін бракувало.

Становище із знаряддями для обробітку ґрунту за 1923—1929 рр. у різних посівних групах змінювалось не однозначно. По плугах у мало-посівній групі (до 2 дес. на двір) змін на краще не сталося. Повільно, але все ж збільшувалася кількість плугів у посівній групі, яка мала від 2,1 до 6 дес. на двір до 1928 р., тобто до введення надзвичайних заходів при хлібозаготівлях; намітилось збільшення реманенту і в посівній групі, яка засівала від 6,1 до 9 дес. Що стосується груп з посівом від 9,1 до 20,0 дес. на двір, то тут у 1923—1929 рр. спостерігався певний спад, помітні-

ший після 1927 року. Щодо букерів, то у 1923—1927 рр. становище змінювалося так: групи з посівом до 1 дес. на двір це знаряддя поступово втрачали, групи з посівом від 1,1 до 9 дес. — набували, у групах з посівом понад 9,1 дес. становище майже не змінювалося. У 1928—1929 рр. по всіх посівних групах статистика показує зменшення забезпеченості букерами. Забезпечення боронами в групах з посівом до 3 дес. на двір у 1924—1929 рр. в цілому погіршувалося, у групах з посівом від 3,1 до 6 дес. — поліпшувалося. У групах з посівом понад 6,1 дес. на двір поліпшення в забезпеченості боронами спостерігалось до 1927 р., а з 1928 р. намітився спад. Таким чином, аналіз статистичних даних показує, що найінтенсивніше обзаводилися реманентом — плугами, букерами, боронами — середньопосівні групи селян. Це ті селяни, які отримали землю під час революційних аграрних перетворень і енергійно взялися за господарювання, намагаючись вибитися із злиднів. Що стосується багатопосівних груп, то вони значно повільніше набували ґрунтообробний реманент, а з 1928 р. розпочався певний спад у забезпеченні цих господарств знаряддями для обробітку ґрунту. Думається, що це явище пов'язане з негативними змінами в аграрній політиці Радянської влади в 1928—1929 рр. і посиленням тиску на заможні селянські господарства.

Щоб дослідити питання про ефективність використання плугів, букерів і борін у селянському господарстві в 20-х роках, потрібно підрахувати кількість цих знарядь на 100 дес. посіву (табл. 39). Розрахунки показують, що кількість знарядь у перерахунку на площу зменшується в напрямку від малопосівних до багатопосівних дворів, за винятком букерів, які використовувалися здебільше в багатопосівних господарствах Степу. Дані свідчать, що чим більше посіву мало господарство, тим ефективніше воно використовувало знаряддя для обробітку ґрунту.

Необхідно зазначити, що питання про ефективність використання сільськогосподарського реманенту в селянських господарствах мало гостру практичну актуальність у 20-ті роки. А тому дослідники провели ретельний хронометраж робіт селянина. Виявилося, що за один сезон звичайним однолемішним залізним плугом один селянин при звичайних умовах праці в залежності від якості ґрунту міг виорати

20—30 дес. ріллі³⁶, що становило від 15 до 20 дес. посіву, або пересічно 17,5. Отже, продовжувало існувати протиріччя, характерне і при забезпеченні робочою худобою: у перерахунку на 100 господарств плугів не вистачало, а в перерахунку на 100 дес. посіву їх було більше норми. Додаткові витрати селян на реманент у малопосівних групах підвищували собівартість сільськогосподарської продукції, негативно впливали на ефективність селянського господарства. В той же час відсутність цих знарядь робила неможливим самостійне господарювання.

Безплужні господарства в 20-х роках часто мали у своїх дворах сохи та сабани. Так, у 1923 р. плуги складали 74,8 % селянських орних знарядь в Україні, букери — 20,5 %, сохи — 3 %, сабани — 1,7 %³⁷. Ці архаїчні орні знаряддя були зафіксовані в усіх посівних групах, але найчастіше сохи та сабани застосовувалися малопосівними селянськими господарствами. Головний регіон, де в 20-х роках в Україні використовувалася соха, — це Правобережжя (50,9 % випадків), на другому місці стояло Лівобережжя (38,9 % випадків). При цьому на Лівобережжі особливо виділялася Харківщина, де було зосереджено 26,5 % сох, які належали селянам України. Сабани здебільше використовувалися на Лівобережжі (41,7 % випадків), зокрема на Харківщині 28,8 %³⁸. Дерев'яні борони на 70 % були зосереджені у селянських господарствах на Поліссі³⁹. В цілому, сохи, сабани і дерев'яні борони складали незначну частку в інвентарному парку селянських господарств України в 20-х роках. Вони поступово витіснялися більш вдосконаленими знаряддями. Але сам факт збереження до кінця 20-х років в арсеналі селянських знарядь цих рудиментів — красномовне свідчення убогства технічної бази селянського господарства.

Розглянемо забезпечення селянських господарств України знаряддями для сівби, збирання врожаю та його обмолоту і перевезення вантажів (табл. 40). У перерахунку на 100 господарств сівалок було в 1925 р. 5,5 штук; у 1926 р. — 5,2; у 1927 р. — 6,5; у 1928 р. — 5,5 і в 1929 р. — 5,4. Жниварок нараховувалося на 100 селянських дворів у 1925 р. — 6,1; у 1926 р. — 5,2; у 1927 р. — 6,0; у 1928 і 1929 рр. — 5,9. Тобто пересічно цими знаряддями володіли тільки одне з 17—18 господарств, для переважної біль-

шості селян сівалки та жниварки були недосяжні. Молотарки мали ще менше селян: у 1925 р. їх на кожню сотню дворів нараховувалося тільки 1,5; у 1926 р. — 2,3; у 1927 р. — 1,7; у 1928 р. — 1,6; у 1929 р. — 1,3. Це означає, що молотарку практично мало одне з 60 селянських господарств. Віялок було на кожну сотню дворів у 1925 р. 10,1; у 1926 р. — 11,4; у 1927 р. — 11,8; у 1928 р. — 10,2; у 1929 р. — 9,5. Тобто віялка знаходилася у користуванні лише одного з десяти селян. Вozів налічувалося у 1925 р. лише 59,1 штук на 100 дворів і в 1926 р. — 64,4, що було явно недостатньо. Коли розглянути забезпечення селянських господарств за посівними групами, то виявиться, що розширення площ посіву супроводжувалося збільшенням кількості сівалок, жниварок, молотарок, віялок. Проте по сівалках, жниварках, віялках лише в найвищих посівних групах забезпечення досягло рівня 80—95 штук на 100 дворів і ні в одній посівній групі не було 100 % забезпеченості. Навіть вози мали всі селянські господарства тільки з посівом понад 12 дес. на двір.

Згідно з даними статистики складний сільськогосподарський реманент — сівалки, жниварки, молотарки, віялки — використовувалися в дрібних селянських господарствах неефективно, що різко підвищувало собівартість сільськогосподарської продукції. Про це свідчать дані щодо наявності цього реманенту в селян у перерахунку на 100 дес. посіву (табл. 41). Сівалок пересічно нараховувалося від 1,5 штук у 1925 р. до 1,7 штук у 1927 р. і 1,4 штуки в 1929 р. на 100 дес. посівної площі. Держплан України визначав прийнятне навантаження на одну сівалку або жниварку 55 дес. посіву, або 1,8 одиниць на 100 дес. посіву⁴⁰. Отже, якщо брати пересічні цифри, то селянське господарство було недостатньо забезпечене цим реманентом. Аналіз окремих посівних груп показує, що групи з посівом до 6 дес. на двір мали сівалок і жниварок (навіть за умов їх кооперативного використання) далеко менше норми. У групах з посівом понад 6 дес. на двір спостерігався надлишок сівалок та жниварок в перерахунку на 100 дес. посіву. Отже, з цими знаряддями праці стався той же парадокс, що й із знаряддями для обробітку ґрунту: в перерахунку на 100 дворів сівалок і жниварок нараховувалася мізерна кількість, а в перерахунку на

100 дес. посіву відмічався їх надлишок. Цікаво, що з переходом від середньопосівних груп до багатопосівних кількості сівалок та жниварок на 100 дес. посіву зменшувалася, поступово наближаючись до оптимальної цифри 1,8. Ця обставина свідчить про ефективніше використання сівалок і жниварок у багатопосівних господарствах, але і в них оптимальна норма не була досягнута. Молотарок у селянських господарствах України нараховувалося від 0,4 штуки в 1925 р. до 0,6 штук у 1926 р. і 0,3 штуки в 1929 р. на 100 дес. посіву. За розрахунками Укрдержплану прийнятне навантаження на одну звичайну молотарку потужністю 8—10 кінських сил — 180 дес. посіву, або 0,6 штуки на 100 дес. посіву⁴¹. Отже, за умов індивідуального користування молотарка була недоступною для переважної більшості селянських господарств. Віялок у селянському господарстві на 100 дес. посіву нараховувалося 3,1 штуки в 1927 р. і 2,5 штуки в 1929 році. Такої кількості віялок, за умов їх кооперативного використання, було цілком досить для перевіювання селянського зерна. Але при індивідуальному користуванні звичайнісінький трієр потужністю 50—100 пудів зерна за робочий день був нерациональний у звичайному селянському господарстві, оскільки весь валовий збір зерна такого двору можна провіяти за тиждень. Потужною сортувальницею можна очистити до 2 т зерна за годину, тобто весь валовий збір зерна пересічного середняцького господарства можна опрацювати за один робочий день⁴². Отже, високопродуктивні сільськогосподарські машини, що дорого коштували, не виправдовували свою вартість у дрібнотоварному селянському господарстві України 20-х років за умов їх одноосібного використання. Тому, як писав очевидець, «кращі машини поширюються у селянських господарствах дуже поволі»⁴³. Окрім того, накопичення відповідних матеріальних засобів для придбання складного реманенту за умов низьких цін на зерно відбувалося в 20-х роках уповільненим темпом, що гальмувало набуття реманенту селянами. Так, темпи збільшення в селянському господарстві капіталовкладень у реманент складав у відсотках до попереднього року: у 1924 р. 1 %, у 1925 р. 4 %, у 1926 р. 7 %, у 1927 р. 11 %, у 1928 р. 9 %⁴⁴. Отже, лише з 1925/26 р. розпочалося скільки-небудь помітне зростання цієї частини капі-

талів у селянському господарстві, але вже з 1928 р. намітився новий спад.

Селянство України так і не спромоглося протягом 20-х років відновити дореволюційний рівень забезпеченості залізними плугами, сівалками, жниварками, молотарками і віялками. У 1929 р. у селянському господарстві України нараховувалося 3552,1 тис. плугів та букерів, 3575 тис. борін, 308,9 тис. сівалок, 354,7 тис. жниварок, 64,8 тис. молотарок, 776,7 тис. віялок та сортувальниць, 24,9 тис. сінокосилок, 15,5 тис. кінних грабелів на 4600,0 тис. селянських дворів⁴⁵. Поліпшений сільськогосподарський реманент ширше застосовувався переважно в Степу, де в 1929 р. зосереджувалося 56 % сівалок, 79,2 % жниварок, 59,2 % віялок тощо⁴⁶.

На початку 20-х років у селянському господарстві України з'явився і трактор⁴⁷. За 1924—1929 рр. у сільське господарство республіки їх надійшло 10,9 тис. штук⁴⁸. Частина з них потрапила в індивідуальне селянське користування. Але з 1927/28 р. під приводом того, що ці трактори використовуються з експлуататорською метою, їх почали вилучати з індивідуального користування. Всього до 1 січня 1929 р. у селяно-одноосібників відібрали приблизно 900 тракторів і передали їх колективним господарствам⁴⁹. Ні в якому разі не схвалюючи волюнтаризм тодішніх керівників країни у розв'язанні цього питання, нагадаємо, що мінімальне навантаження на трактор за один польовий сезон становило за підрахунками Держплану УРСР у 20-х роках 100—200 дес. ріллі залежно від якості ґрунту⁵⁰. Тому варто визнати, що використання трактора в індивідуальному селянському господарстві України, зважаючи на незначні його розміри, було економічно недоцільним. Отже, використовувати трактори слід було через кооперовані машинно-тракторні товариства або земельні громади за умови наявності в них громадських багатопільних сівозмін і широких смуг. Наприкінці 1928 р. у машинно-тракторних товариствах нараховувалося 3,1 тис. тракторів, у земельних громадах — 0,4 тис. штук⁵¹. Таким чином, застосування тракторів у селянському господарстві України наприкінці 20-х років тільки-тільки починалося, і наявною кількістю цих машин можна було обробити менше 1 % селянської ріллі.

Загальна вартість сільськогосподарського реманенту в селянському господарстві України наприкінці 1928 р. становила 385,6 млн крб. Дореволюційна (1913 р.) вартість капіталу в реманенті (355,7 млн крб.) була досягнута в 1927 році⁵². Але, незважаючи на певні успіхи в цій ділянці, селянське господарство України далеко відставало по реманентному забезпеченню від передових західних країн. Так, на 1 дес. посіву в 1928 р. у селянському господарстві України припадало всього 9,1 крб. вартості знарядь праці. Для порівняння, у сільському господарстві США наприкінці 20-х років на таку ж площу припадало 31 крб., а в Німеччині — 74 крб. Таким чином, німецьке сільське господарство було краще обладнане ніж українське у 8—9 разів, а американське в 3—4 рази⁵³. Немає ніякого сумніву, що такий стан з реманентом на Україні дуже негативно впливав на продуктивність селянської праці і собівартість виробленої продукції.

Самі селяни в Степу вважали ідеальним для типового середняцького господарства з родиною пересічного складу, котра всі роботи виконує в господарстві власними силами, мати 2 робочих коні, плуг, букер, 0,5 сівалки (передбачалася супряга), борону, коток або гарман, 0,25 молотарки з приводом (тут теж передбачалася супряга) і віялку⁵⁴. На Лівобережжі цілком задовільним вважалося, коли типово середняцьке господарство мало: 1 плуг, 1 борону, 0,1 сівалки, 0,1 жниварки⁵⁵. Тобто для користування складнішим реманентом передбачалася кооперація з сусідами. На Поліссі вважалося, що типово селянське господарство повинно мати: 1 плуг, 1 борону, 1 рало або культиватор, 1 віялку⁵⁶. Про складніший реманент у середняцькому господарстві селяни і не згадували. Очевидно розуміли, що він їм не по кишені. Але серед частини селян помічалися і консервативні погляди на значення сільськогосподарської техніки у сільському господарстві. Як відзначав очевидець, «у селян склався погляд, що у полі, коло хліба, треба прикласти рук і пролити поту і ніяка машина цього замінити не може»⁵⁷. Звичайно, це був яскравий прояв традиційного менталітету людей домашинної епохи. З часом цей погляд мав змінитися.

У 20-х роках переважна більшість селян виконували основні сільськогосподарські роботи вручну. В

1923/24 господарському році за допомогою агрокореспондентської мережі Наркомзем УРСР провів дослідження способів посіву, збирання, обмолоту і провіювання у селянських господарствах різних сільськогосподарських районів України (див. табл. 42). Дані показують, що вручну висівали зернові культури в 86,9—100 % на Правобережному Поліссі (сільськогосподарські райони Ia, Ib), у 83—100 % випадків на Лівобережному Поліссі (II район), у 57,6—87 % випадків на Правобережжі, в 54,2—81 % випадків на півночі Лівобережжя (IV район). Лише на півдні Лівобережжя (V район) і в Степу ручний посів поступався першим місцем перед сівалкою або букером. Але і в цих районах цілий ряд культур (ячмінь, овес у V районі, овес і гречка у VI районі, гречка у VII районі) здебільше висівали вручну. Коса і серп були основними знаряддями праці селянина при збиранні хлібів на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі. Лише у Степу жниварка виходила на перше місце при скошуванні зернових, але і там понад $\frac{1}{5}$ посівів скошували косою. Переважно ціпом селяни обмолочували снопи на Поліссі і Правобережжі, значну кількість хлібів на Лівобережжі. Тільки в Степу молотарка або гарман у 20-х роках витісняли ручну молотьбу. В арсеналі селянина 20-х років зберігалася лопата, решето і кружало при провіюванні зерна.

Недостача реманенту змушувала селянські господарства вдаватися до його оренди. Умови для цього були, оскільки знаряддя праці були розподілені поміж селянськими дворами дуже нерівномірно.

Селянські господарства без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто бідняки, склали 23,7 % всіх господарств, але володіли лише 1,2 % вартості реманенту. В них була мізерна кількість збиральних машин (0,4 % їх вартості), молотарок і віялок (0,5 % їх вартості). На один двір у цій групі припадало в 1927 р. лише 4,2 крб. реманенту. Зрозуміло, що ці господарства відчували гострий дефіцит знарядь праці і не могли обійтись без оренди (табл. 43).

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто середняки, складали 72,3 % всіх господарств; їм належало 77,6 % вартості сільськогосподарського реманенту. Тобто в цій групі кількість дворів і наявна кількість

реманенту приблизно дорівнювали один одному (див. табл. 43).

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, тобто дрібнокапіталістичні, складали 4 % дворів, але вони володіли 21,2 % сільськогосподарського реманенту. Зокрема їм належало 34,4 % збиральних машин, 44,1 % молотарок та віялок (див. табл. 43). На одне дрібнокапіталістичне господарство в 1927 р. припадало на 441,5 крб. реманенту, або в 100 більше ніж в середньому бідняцькому господарстві. Така глибока диференціація селян України по реманенту не могла не привести до широкого розповсюдження орендних відносин.

У 1927 р. власним реманентом обробляли землю лише 32,1 % дворів, супрягою користувалися 25,8 % господарств, наймали реманент 36,7 % селян (табл. 44). Ці ж статистичні дані свідчать, що переважно власним реманентом обробляли землю багатоземельні і багатопосівні господарства, найбільша питома вага супряжних дворів спостерігалася серед середньопосівних дворів, а наймали реманент переважно малопосівні двори.

Табл. 45 дає дані про оренду і здачу в оренду реманенту селянськими господарствами України різних соціально-класових груп.

Групи без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, яких відносять до бідняків, орендували реманент на 48,9—72,1 %, а здавали на 0,1—5,5 %. Тобто бідняки, в переважній більшості, були орендарями реманенту.

Групи з засобами виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, які відносилися до середняцьких, орендували на 49,8—64,5 %, а здавали на 15,1—38,1 %. Тобто і серед середняків більше переважала оренда знарядь праці, ніж здача в оренду. Особливо це явище було помітне серед незаможних середняків, які мали засобів виробництва на двір вартістю від 201 до 400 крб.

Дрібнокапіталістична (багата) група селянських господарств, які мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб., складала 4 % господарств, але вони здавали в оренду 16 % всіх сівалок, 17,8 % жниварок, 30,2 % молотарок, 15,6 % віялок та сортувальниць, 32,9 % тракторів. Ці цифри свідчать, що верхівка селян мала лишки реманенту, здавала їх

в оренду і мала додаткове джерело прибутку. Загалом у цій групі 41,1 % господарств орендували реманент, а 45,3 % здавали його в оренду. Отже, здача знарядь праці в оренду переважала в цій групі над їх орендою.

Обробіток землі найманим реманентом шкідливо впливав на розвиток сільськогосподарського виробництва. Найняти реманент можна було тільки після завершення робіт у господарстві здавця. Пізня оранка і посів помітно впливали на урожайність, пізні жнива призводили до значних втрат зерна. А тому і збір зерна з десятини, яку обробляли найманим реманентом, був на 20—25 % меншим⁵⁸.

Таким чином, впродовж 20-х років розподіл знарядь праці в селянському господарстві не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: з одного боку, був високий процент безреманентних господарств; з іншого — частина дворів була переобтяжена реманентом. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. Більш-менш складний реманент не окуповувався в переважній більшості селянських господарств. Дрібнотоварне виробництво було змушене базуватися на ручній праці селян. Вихід убачався на шляхах створення кооперативних машинно-тракторних товариств і обробітку землі з їх допомогою в громадських сівозмінах. Великі перспективи спільного використання складного реманенту селянськими господарствами надавали земельні громади. Але, на жаль, цей шлях не судилося реалізувати.

4.3. Будівлі

Садиба — комплекс житлових і господарських будівель — була центром селянського господарства. Житло — це абсолютно необхідна умова для існування селянської родини. Селянська хата виконувала у селянському господарстві не лише функцію житла, але й була місцем, де селянська родина здійснювала цілу низку найрізноманітніших господарських робіт, без виконання яких було немислиме саме існування селянського господарства як самостійної господарської одиниці. Тут і пряли, і виготовляли домотканий одяг, взуття, виробляли і ремонтували найрізноманітніші господарські речі, взимку часто тримали молод-

няк худоби тощо. Типовий селянський двір включав окрім хати комплекс господарських будівель. Кожна з цих споруд виконувала відповідну господарську функцію. Клуня або стодола служили для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби. Для зберігання сіна та соломи часто використовували і оборіг — просту споруду з чотирьох стовпів під пересувним дашком. Зерно, різні домашні речі селяни зберігали в коморі, яку у багатьох випадках будували окремо від хати. Повітка була місцем зберігання дров, реманенту, возів та саней. Худобу утримували в хлівах, стайнях, сараях. Для відгодовування свиней влаштовували сажі, для курей, особливо на Лівобережжі, плели з лози круглий і обмазаний глиною під шатром курник. Картопля, буряки, капуста, інша городина і продукти зберігалися в льоху (погребі), який часто споруджували за межами хати. До господарських споруд відносився і колодязь (криниця). Плетений з лози тин об'єднував усі будівлі двору в єдиний господарський комплекс.

Але в забезпеченні житловими і господарськими будівлями селян спостерігалися значні відмінності і по регіонах і по соціально-класових групах. Так, у 1927 р. 5,2 % селян не мали власного житла, 13,5 % не мали господарських приміщень. При цьому у групі без засобів та із засобами виробництва до 200 крб. на двір, тобто у бідняків, без житла було 15,5 % дворів і без господарських будівель — 45,3 %. У групі господарств із засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто у середняків, без житла у 1927 р. нараховувалося 2 % селян і без господарських будівель — 3,8 %. Були господарства (на момент перепису) без будівель і в групі з засобами виробництва понад 1600 крб. на двір, тобто у дрібнокапіталістичній. Таких у 1927 р. нараховувалося 0,7—0,8 %. Але це були господарства, що в той рік постраждали від пожеж⁵⁹. У 1926 р. по підрахункам Держстраху УРСР у республіці селянам належало 12,3 млн житлових і господарських будівель⁶⁰. З них житлові приміщення складали 4,2 млн, а решта господарські будівлі⁶¹. Подвірний список селян сіл Малоіванівка і Пришиб Андріївського району Ізюмського округу за 1924 р. дає ілюстрацію, які будівлі були у селян. Так, у Мороза Т. А. була хата і хлів, у Мороза Г. Г. — хата, комора, клуня і хлів; у Мірошніченка Д. І. —

хата, клуня і хлів; у Пугача Г. А. — хата, клуня, комора, хлів; у Тригуба В. С. — хата, клуня, хлів і млин⁶². Звичайні типові будівлі у селян Інгулки Миколаївського району того ж округу, як видно з перепису 1924 р., — це хата, хлів, комора і льох⁶³. Селянське господарство у німецькому селі Богданівка на Донеччині у 1925 р., як правило, мало будинок, конюшню, корівник, комору, хлів, повітку, льох, кухню і колодязь⁶⁴. У 1928 р. на спеціальний запит НКЗС УРСР про звичайні типові будівлі на селянських садибах з Миколаївського округу відповідали: «Житловий будинок 9×3,5 сажні, повітка для реманенту 3×3,5 сажні, стайня 3×3,5 сажні з дерев'яною підлогою. Всі будівлі під одним дахом. Будинки, як правило, кам'яні, підлога дерев'яна, дах з очерету. До будинку прилягає корівник, розміром 3×3,5 сажні, літня кухня 5×3 сажні, підлога глиняна, кам'яний курятник 1×2,5 сажні без горища і долівки, критий очеретом, свинарник з каменю 2×1,5 сажні без горища з кам'яною підлогою»⁶⁵. Без сумніву, це опис заможного селянського обійстя, садиба типового середняка була значно скромніша. У селянина Івана Матвіїшова з села Іванківці Юринецького району Проскурівського округу родина складалася з п'яти душ. Це господарство мало 4 дес. землі, пару коней, корову, свиню, півтора десятка курей. За усіма показниками це було на Правобережжі типовим середняцьким господарством. Будівлі Іван Матвіїшів мав такі: хата, хлів, клуня, комора. Господарські споруди були дерев'яні під соломою. На садибі був льох і на вулиці, коло хвіртки, криниця, спільна з сусідами. Хата була глиняною, під соломою, з глиняною долівкою, складалася з двох приміщень: власне хати і хатинки, що слугувала кухнею⁶⁶. Мартиненко Г. М. з села Покровське Запорізької округи в 1923 р. мав родину з одинадцяти душ. У нього було 9,5 дес. землі, кінь, корова, десяток курей, необхідний реманент. У Степу це було господарство селянина-середняка. Його будівлі склалися з хати-мазанки під соломою, площею 30 кв. сажнів, хліва для худоби (9 кв. сажнів), клуні (25 кв. сажнів). Усі господарські будівлі глиняні, криті соломою⁶⁷. Карпусь М. П. з села Велика Михайлівка Покровського району Запорізького округу в 1923 р. на родину із шести душ мав 10,5 дес. землі, коня, 2 корови, 2 бички, свиню, 5 овець, 10 ку-

рей, необхідний реманент. Це був середняк. Його будівлі склалися з хати з лампачу під черепицею (18×9 аршин), хліва (9×6 аршин) і повітки (9×6 аршин) з лампачу під очеретом і льоху⁶⁸. Фабер В. Ф. з села Олексіївка Катеринославської округи мав 8 чоловік сім'ї, 15,5 дес. землі, 2 корови, 1 теличку, 1 свиню, 1 вівцю, домашню птицю. Його будівлі склалися з хати-мазанки під очеретом (3×12 аршин), хліва дерев'яного під очеретом (12×24 аршин), повітки дерев'яної під гонтою (9×18 аршин) і свинарника дерев'яного під гонтою (9×4,5 аршин)⁶⁹. В умовах Степу Фабер В. Ф. відносився до середняків. 25 січня 1929 р. за невиплату сільгосподатку на хуторі Красний Яр Камінно-Бродського району Луганського округу описали господарство Абакіна Мусія. Будівлі в нього були такі: двокімнатний будинок, передня частина якого дерев'яна, а задня з лампачу; хлів кам'яний (15×6 аршин), повітка плетена (20×6 аршин), свинарник, конюшня, курник. Родина М. Абакіна складалася з дев'яти чоловік, користувалася 18 дес. землі, мала пару волів, бичка, теличку, корову, коня, свиню, 8 курей, 2 бички, косарку, букер, плуг, борону. Це було господарство заможного селянина, якого місцева влада віднесла до куркулів⁷⁰. Коновалов Петро з села Ільківка Алчевського району Луганського округу теж був зарахований у 1929 р. до куркулів і його господарство було описано. Сім'я цього селянина складалася із семи душ. Мешкали вони в кам'яному будинку під черепицею, розміром 10×12 аршин, мали кам'яну комору під черепицею (6×27 аршин), кам'яну конюшню під черепицею (6×12 аршин), хлів для худоби (6×12 аршин), критий соломою, і клуню під соломою (6×12 аршин)⁷¹.

Загальна вартість будівель в індивідуальному селянському секторі України складала в 1927 р. 1617,3 млн крб., в тому числі господарських споруд — 584,1 млн крб⁷². Пересічна вартість житлових і господарських будівель, включаючи у цю категорію і торгівельно-промислові споруди, у селянському господарстві України в перерахунку на один двір у 1925/26 господарському році складала за даними бюджетного дослідження 596,1 крб., зокрема 356,6 крб. коштувало житло і 239,5 крб. господарсько-промислові будівлі (табл. 46). По посівних групах прослідковувався динамічний ряд: чим заможніше господарство, тим цін-

ніші були у нього житлові і господарсько-промислові споруди. Так, лише в 30 крб. оцінювалися будівлі безпосівного господарства і в 1063,5 крб. будівлі господарства, яке засівало понад 15 дес. на двір. Отже, різниця між полярними групами була величезна: будівлі багатопосівного господарства оцінювалися в 35,5 разів дорожче, ніж у безпосівного. Так, звичайна селянська хата, розміром 15×8 аршин, із глиняних вальків або лампачу, під соломою, коштувала у Степу в середині 20-х років 200 крб⁷³. І якщо у безпосівній групі житло оцінювалося пересічно в 16,5 крб., то цілком зрозуміло, що то була за «хата».

Дані табл. 46 свідчать ще про одну закономірність: із збільшенням посіву в господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2 дес. на двір господарсько-промислові будівлі становили 28 % вартості всіх споруд; у посівній групі від 2,1 до 4 дес. на двір — 38,1 %; у господарств, що мали посіву від 4,1 до 6 дес. — 41,1 %; у групі з посівом від 6,1 до 9 дес. — 44,5 % і у господарств з посівом понад 15 дес. на двір — 46,4 %. Отже, чим більше посіву в господарстві, тим більші були витрати на господарське будівництво у порівнянні з житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах.

У 1927 р. група господарств без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто бідняки, становила 23,8 % селянських господарств України, але їм належало всього 3,8 % вартості господарсько-промислових будівель (табл. 47). Отже, вони відчували гострий брак житла і господарських приміщень.

Групі господарств із засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, яка складала 72,2 % господарств, належало 79,3 % вартості господарських і торгівельно-промислових споруд селян (див. табл. 47). Це були середняки і їм належала лєвова частка будівель у доколгоспному селі.

Господарства, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб., складали 4 % дворів і володіли 16,9 % вартості господарських та торгівельно-промислових споруд селян (див. табл. 47).

Якщо вартість будівель у 1927 р. у пересічному бідняцькому господарстві складала 32,2 крб., то у середняцькому — 222,6 крб., а в дрібнокапіталістичному (багатому) — 865,7 крб., тобто в 26,9 разів більше

ніж у бідняцькому і в 3,9 рази більше ніж у середняцькому.

На 1 дес. сільськогосподарських угідь вартість господарських споруд зростала тим більше, чим більше засобів виробництва було у господарства. Так, група з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір у 7,2 рази краще була забезпечена господарськими будівлями, ніж група з засобами виробництва вартістю до 200 крб. на двір. Але у порівнянні з вартістю будівель у фермерському господарстві США, де в 1925 р. пересічно на 1 га землі припадало 61,03 крб.⁷⁴, індивідуальне селянське господарство України було значно гірше забезпечене (38,5 крб. на 1 га). Якщо прийняти рівень забезпечення господарськими будівлями американського фермера за оптимальну норму, то виявиться, що в Україні тільки група з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір мала оптимальне забезпечення.

Селянське житло 20-х років в Україні будувалось в абсолютній більшості дерев'яно-глиняним. Так, у 1927 р. 52,1 % селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 99,7 %, на Правобережжі — 62,1 %, на Лівобережжі — 67,6 %, у Степу — 13,2 %. З глини (включаючи в цю рубрику хати із лампачу і мазанки) було збудовано 33 % селянських жител на Україні, зокрема у Степу — 44 %, на Правобережжі — 30,3 %, на Лівобережжі — 21,6 % і на Поліссі — 0,3 %. Цегляні будинки, включаючи в це число і муровані з каменю, складали лише 7,3 % селянських жител в Україні. Найбільший відсоток вони складали в Степу — 29 %, на Правобережжі — 4,7 %, на Лівобережжі — 0,1 %, на Поліссі вони у селян у 20-х роках не зустрічались⁷⁵.

Під соломою в 1927 р. нараховувалося 72,2 % селянських жител в Україні, а разом з оселями під очеретом — 80 %. Зокрема, на Правобережжі — 89,3 %, на Поліссі — 87,4 %, на Лівобережжі — 85,1 %, у Степу — 62,3 %. Криті залізом (бляхою) селянські оселі на Україні становили 6,2 %, під черепицею — 8,0 %, під шифером — 4,0 %, під дранкою (гонтою) — 1,0 %. Селянська хата в 20-х роках під черепицею, а надто під залізом, була такою рідкістю, що являлась символом заможності господарства⁷⁶.

У 1927 р. 95 % селянських хат в Україні не мали дерев'яної підлоги, а мали земляну або глиняну долівку, 86 % жител не мали підмурку (фундаменту), а тому половина житлових приміщень на селі були сирими, що негативно впливало на здоров'я мешканців.

Переважає більшість селянських хат мали малесенькі, підсліпуваті віконця, достатнє денне освітлення, з точки зору встановлених нормативів, мало лише 37 % жител. Селянські хати погано провітрювалися, у 75 % сільських жител вікна ніколи не відкривалися, не мали кватирок⁷⁷.

За даними обслідування Наркомздраву УРСР у 1924/25 господарському році 60,9 % сільських житлових приміщень мали тільки одну кімнату, 32,8 % — дві і тільки 6,3 % — три і більше кімнат. Пересічний розмір однокімнатної селянської хати становив 21—41 кв. м, пересічна площа двокімнатної селянської хати дорівнювала 65 кв. м, трикімнатної — 95,9 кв. м⁷⁸.

У 1925 р. 69 % жител селян освітлювалися каганцем або газовою лампою без скла⁷⁹.

Українські селянські хати мали видовжену форму. Це тому, що всі приміщення у них розташовувалися так: хата—сіни; хата—сіни-комора; хата—сіни—хата. Всього в Україні, за винятком деяких районів Полісся, хати селяни білили⁸⁰, що надавало їм чепурного, святкового вигляду.

Внутрішній облаштунок селянської оселі в 20-х роках був традиційний і досить скромний: піч, мисник, стіл на покутті, ікони, лави, піл або ліжко, скриня, колиска, полиці для зберігання продуктів і речей домашнього вжитку. Сіни використовувалися для зберігання зерна, різних господарських речей (цебер, корит, кошиків), у кутку стояли ціпи, сапки, лежали сокири тощо. У коморі селяни зберігали зерно, інші продукти, одяг на жердках або в скринях⁸¹.

Хворостяні, обмазані глиною, господарські приміщення у селянському господарстві становили від загалу: на Поліссі — 50 %, в Лісостепу — 28 %; глиняні приміщення для господарських потреб складали 8 % у Лісостепу, 37,5 % у Степу; дерев'яні — на 50 % на Поліссі, 60 % у Лісостепу, 31,2 % у Степу; кам'яні — 4 % у Лісостепу і 31,3 % у Степу⁸². Отже, на Поліссі господарські будівлі були зовсім дерев'яними або плетеними (хворостяними) і обмазаними глиною, в

Лісостепу, окрім того, зрідка зустрічалися глиняні (глинобитні) і кам'яні споруди, а в Степу переважали глиняні і на другому місці були кам'яні і дерев'яні. На Поліссі всі селянські господарські будівлі були в середині 20-х років під соломою, у Лісостепу під соломою і очеретом було 76,9 % господарських будівель, у Степу — 80 %. Під черепицею та залізом на Поліссі не було жодної господарської селянської будівлі, на Лівобережжі таких споруд було 23,1 %, у Степу — 20 %⁸³. Теплих приміщень для худоби було на Поліссі лише 20 %, у Лісостепу — 41,5 %, у Степу — 63,8 %; 90 % приміщень для худоби на Поліссі, 85,4 % у Лісостепу і 76,6 % у Степу були темними хлівами, без горищ. Отже, господарські приміщення, особливо для худоби, були на Поліссі найгіршими. Звичайно це були необмазані, холодні і темні сараї. Дещо кращим було становище з приміщеннями для худоби в Лісостепу і в Степу. Там у середині 20-х років частіше зустрічалися утеплені будівлі з горищами, інколи тут вже передбачався витік сечі, зроблена підлога тощо. Але такі приміщення зустрічалися тільки в заможних, здебільше німецьких селян.

Отже, селянські житлові і господарські будівлі в 20-х роках залишалися переважно такими ж традиційно дерев'яно-глиняними, як і в попередні часи. Вогнестійке будівництво з цегли, під залізом або черепицею і шифером поширювалося дуже повільно і мало більше розповсюдження в заможних господарів у Степу. Наявних капіталовкладень у будівництво було недостатньо, а з середини 20-х років загострився дефіцит будівельних матеріалів (залізо, цегла, дерево) у зв'язку з початком індустріалізації країни. Селяни мали дуже скромні житлові умови: переважна більшість селянських родин мешкала в однокімнатних житлах, інколи в двокімнатних і, як виняток, у трикімнатних. Умеблювання селянських осель було теж досить скромне і не виходило за межі традиційних найнеобхідніших предметів.

* * *

У 1927 р. в індивідуальному селянському господарстві України було зосереджено 97,8 % основних фондів сільського господарства України⁸⁴. Отже, від стану забезпечення одноосібних селянських господарств основними фондами залежав стан сільського господарства республіки.

Основні фонди індивідуального селянського господарства за станом на 1 жовтня 1927 р. оцінювалися в 2814,6 млн золотих крб⁸⁵. Зокрема, вартість будівель становила 1617,3 млн крб., або 57,5 % від загалу. Вартість худоби складала 794,2 млн крб., або 28,2 %; вартість птиці і бджіл — 30,4 млн крб., або 1,1 %; вартість реманенту — 372,7 млн крб., або 13,2 %⁸⁶.

Отже, будівлі за вартістю стояли на першому місці серед основних фондів; худоба, включаючи птицю і бджоли, — на другому; реманент — на третьому. Такий розклад основних фондів вказує на їх незадовільну структуру. Це видно також, якщо розглянути питому вагу вартості засобів виробництва за їх видами по соціально-класовим групам селян. Ці дані свідчать, що питома вага вартості реманенту зростала у напрямку від бідняцьких господарств до заможних, а питома вага вартості будівель, навпаки, зменшувалася. Так, у 1927 р. у групі з засобами виробництва вартістю до 100 крб. на двір реманент складав 6,7 % вартості, а вартість господарських та торгівельно-промислових будівель — 40,9 %. В той же час у групі з засобами виробництва вартістю від 801 до 1600 крб. на двір реманент складав 17,3 % вартості, а будівлі — 37,6 % від основних фондів⁸⁷. Отже, в заможних, багатопосівних і багатоземельних господарствах спостерігалася краща структура основних фондів і засобів виробництва, що зумовлювало їх раціональніше використання.

Робоча худоба була майже єдиною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві. Але при її використанні виникали серйозні протиріччя: з одного боку, майже $\frac{2}{3}$ робочого часу коня або вола в дрібному господарстві не використовувалося, а з другого — понад третини селян у 1929 р. залишалися без худоби, відчували гостру потребу в тягловій силі. Лише третина селян мала змогу виконувати необхідні у сільському господарстві роботи власною робочою худобою. Решта змушена була або спрягатися, або наймати робочу худобу, або використовувати як тяглову силу корів. Робоча худоба, споживаючи до третини наявних кормів, виступала конкурентом продуктивній худобі; загострювалось і кормове питання, що вело до кризи тваринництва. Отже, робоча худоба була вузьким місцем у селянському господарстві 20-х років.

Складне становище склалося із забезпеченням селян реманентом. Понад третини селянських господарств наприкінці 20-х років власного реманенту не мали, що дуже негативно впливало на сільське господарство. Більш-менш складний реманент використовувався у дрібних господарствах неефективно, його собівартість тяжкою ношею тисла на селянське господарство, реманент не окупував себе. В 20-х роках селяни України абсолютну більшість сільськогосподарських робіт виконували вручну. Отже, реманент теж був вузьким місцем у селянському господарстві.

Забезпечити господарство тягловою силою і реманентом більшість селян могли тільки на шляхах кооперації, передусім через машинно-тракторні товариства і земельні громади. На жаль, цей варіант розвитку не був реалізований.

Ситуація із забезпеченням житловими і господарськими будівлями селянського господарства була дещо кращою, ніж з робочою худобою і реманентом. Але і в цій царині кожне двадцятье господарство не мало власного житла, а кожне сьоме не

мало господарського приміщення. Якість селянських будівель залишалася невисокою, вогнестійке будівництво на селі розповсюджувалося дуже повільно. Для придбання цегли, черепиці, заліза у селян не було достатніх матеріальних засобів, та і виробництво цих будівельних матеріалів було недостатнім.

У цілому, матеріально-технічна база селянського господарства в 20-х роках була відсталою і потребувала докорінної реконструкції.

РОЗДІЛ 5

ЗЕМЛЕРОБСТВО І ТВАРИННИЦТВО У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

5.1. Система землеробства і агрокультура селянського поля

Системи землеробства — це комплекс організаційно-господарських агротехнічних заходів, націлених на забезпечення родючості і ґрунту з метою отримання з одиниці площі максимальної кількості сільсько-господарської продукції. Цей комплекс включає агротехнічну організацію території і систему сівозмін, методи обробітку і угноєння ґрунту, прийоми боротьби з бур'янами тощо. Агрокультура — це система прийомів і заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, піднесення врожайності сільсько-господарських культур. Отже, система землеробства і агрокультура селянського поля тісно пов'язані одне з одним. Система землеробства не може існувати без комплексу певних агротехнічних прийомів, агрокультури не буде без певної системи землеробства.

Системи землеробства змінювалися залежно від розвитку продуктивних сил, проте в науковій літературі немає їх єдиної класифікації. Це питання намагалися розв'язати визначні аграрники — О. В. Советов, А. П. Людоговський, О. І. Скворцов, О. Ф. Фортунатов, Д. М. Прянішников та інші¹. Так, О. В. Советов, який перший в Росії намагався дати відповідь на це запитання, виділяв системи, що безпосередньо не зв'язані з тваринництвом — підсічна і перелогова, і системи, що зв'язані з тваринництвом — парова і плодозмінна². Сучасні дослідники виділяють примітивні (перелогова і підсічна), екстенсивні (трипільна, травопільна і зернотрав'яна) і інтенсивні (пло-

дозмінна, паро-просапна, зерно-просапна і просапна) системи землеробства³. Існують і інші класифікації⁴.

Системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства, як характер використання ріллі (пар, толока, переліг, посіви), розподіл посівної площі між різними культурами (озимі та ярі зернові, просапні, сіяні трави тощо). Але на практиці організаційні ознаки господарства переплітаються в різних комбінаціях і виділити в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства нелегко. Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікацій. Візьмемо, наприклад, таке поширене в Україні в доколгоспний період явище, як рябопілля. Суть його полягала в тому, що селянин рік у рік сіяв на одних і тих же площах зернові, сіяв без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників нема єдиної думки, як виникло рябопілля і до якої системи землеробства віднести цей спосіб використання ріллі. Одні вважали, що рябопілля виникло з трипілля шляхом поступового скорочення парового клину, інші дотримувалися точки зору, що рябопілля — це нащадок перелогової системи⁵. На нашу думку, джерела появи рябопілля різні. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи, у Лісостепу — внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипіллі. Оскільки пар в селянському господарстві при трипіллі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали цей процес скорочення площі пару «ламанням толоки». Ламання толоки було в повному розпалі в 20-х роках. У Степу рябопілля виникло в ході розорювання перелогів. Цей процес теж не завершився, і в 20-х роках його ще спостерігали в багатоземельних південно-східних округах України. Таким чином, рябопілля походить від різних систем землеробства, а тому його потрібно виділити в окрему систему. В тих районах Степу, де ще були у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопілля не завершився, потрібно виділити перехідну від перелогової до рябопільної систему. Одночасно і при трипіллі, і при рябопіллі в селянському господарстві з'явилися просапні культури і сіяні трави, що витісняли і толоку, і зернові, реформуючи старі системи в напрямку поліпшеної просапної або траво-

пільної систем землеробства. Тому пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період таку класифікацію: перехідна від перелогової до рябопільної система; рябопільна система; парова трипільна система; поліпшена просапна система; поліпшена травопільна система.

Перехідна від перелогової до рябопільної система землеробства характерна тим, що при ній не менше 10—15 % ріллі під багатолітніми перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали і засівали, як правило, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомисть розорювали переліг.

При рябопільній всю землю засівали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля майже не зустрічалося. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, селяни все ж залишали до 15 % ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. Класичне трипільля вимагало, щоб під паром знаходилося не менше третини ріллі. Але на практиці класичне трипільля зустрічалося рідко. Як правило, селяни мали під паром від 15 до 30 % ріллі. Там, де пару було менше 15 %, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи — це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, що займав не менше 25 % ріллі.

Користуючись наведеними ознаками, прослідкуємо еволюцію систем землеробства в селянському господарстві України в доколгоспний період. Залежно від ознак, за якими можна було встановити наявність певної системи землеробства, Наркомзем УРСР розмежував територію республіки на сім сільськогосподарських районів⁶. Але на Волинському Поліссі (Коростенський округ) нами був виявлений район рябопільля, не зафіксований спеціалістами Наркомзему, тому довелося І район, за класифікацією Наркомзема, поділити на два підрайони — Іа і Іб, щоб зберегти ту нумерацію районів, котра набула поширення в джерелах і спеціальній літературі, і не викликати не-

порозумінь. Таким чином, у 20-х роках в Україні були такі сільськогосподарські райони:

- I а — Поліський правобережний паровий;
- I б — Поліський правобережний рябопільний;
- II — Поліський лівобережний паровий;
- III — Лісостеповий правобережний паровий;
- IV — Лісостеповий лівобережний паровий;
- V — Лісостеповий лівобережний рябопільний;
- VI — Степовий рябопільний;
- VII — Степовий перехідний від перелогового до рябопільного.

Напередодні Жовтневої революції парова система у вигляді трипілля була розповсюджена у Волинській, Київській, Подільській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях і охоплювала, за нашими підрахунками, 34 % селянських земель в Україні (райони I а, II, III, IV). Рябопільна система охоплювала 40,3 % площ і була панівною на півночі Волині (район I б), у центральних і південних повітах Полтавщини і суміжних повітах Харківщини (V район), а також в північних і західних повітах Херсонщини і Катеринославщини (VI район). У південно-східних повітах Харківщини, на сході Катеринославщини і в Північній Таврії спостерігався перехід від перелогової системи землеробства до рябопілля (VII район). Ця система була розповсюджена на 25,7 % селянських площ⁷. Попит на цукровий буряк, інші просапні культури, продукти тваринництва, з одного боку, селянське малоземелля — з іншого змушували селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так в недрах трипілля і рябопілля зароджувалися поліпшені системи землеробства, поки у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес у цій справі спостерігався в III Лісостеповому правобережному районі, де просапні займали 12,7 % селянських посівів. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи, і селяни, маючи постійний і стабільний збут, сіяли цукровий буряк. Але питома вага просапних культур ще була невелика, що не дозволило оформити в сівозміні четвертий просапний клин. Сіяні трави теж займали скромне місце в посівах і ні в одному з районів не переважали 5 % посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянському господарстві.

За 1916—1922 рр. в системах землеробства в Україні сталися негативні зміни. В 1921—1922 рр. райони, де переважало трипільля, охоплювали 42 % селянських площ, проти 34 % в 1916 р., рябопільні райони — 35,7 % проти 40,3 % в 1916 році⁸. Причина цього явища полягала в загальному занепаді сільсько-го господарства за роки громадянської війни і воєнного комунізму. В тих районах, де в дореволюційний час селяни скорочували площу толоки і поширювали посіви, в 1917—1921 рр. спостерігався зворотний процес, що і привело до поширення трипільля за рахунок рябопільля. Порівняння даних табл. 48 і 49 показує, що в Поліському рябопільному районі (І б) питома вага просапного клину дещо збільшилася за рахунок збільшення площі під картоплею. Це і не дивно, оскільки тут, на півночі Волинського Полісся, селяни в дореволюційний час завжди прикупували хліб в інших районах, бо власного хліба не вистачало і до Різдва. А оскільки в умовах громадянської війни та воєнного комунізму вони не могли вільно купити хліб, то змушені були збільшити площі під іншою продовольчою культурою — картоплею, яка добре родила на піскуватих ґрунтах Полісся. В ІІ Лісостеповому правобережному районі, навпаки, питома вага під просапними за 1917—1921 рр. зменшилася. І це явище не випадкове, оскільки занепадала цукрова промисловість і селяни різко скоротили площу під головною просапною культурою в цьому районі — цукровим буряком. У ІV—VІІ районах за 1917—1921 рр. площа під просапними збільшилася, особливо в Степу. Але це явище теж ніяк не свідчить про зрушення в сторону поліпшених систем землеробства. Селяни весною 1921 р. збільшили посіви посухостійких культур — соняшника і кукурудзи в зв'язку із засухою. Структура ріллі теж свідчить, що райони І а, ІІ, ІІІ, ІV залишалися трипільними. У цих районах пар і толока становили від 23,3 до 31 % ріллі, що є однією з характерних ознак трипільля. Окрім того, озимі посіви займали майже половину посівної площі, як це завжди буває при трипільлі (іншу половину займали ярі посіви). Райони І б, V, VІ залишалися типово рябопільними. Пару і толоки там було лише 8,8—14,2 % ріллі, а зернові становили 83,6—93,9 % площі посівів, що характерно для рябопільля. Район VІІ залишався перехідним від перелогового до рябопільного,

на що вказує підвищений відсоток перелогу у порівнянні з іншими районами. Частину перелогів цього району селяни не косили, а використовували як толоки, тому при обстеженні 1922 р. їх зарахували до розряду «пар і толока». Отже, за 1916—1922 рр. екстенсивні системи землеробства розширили свої площі, прогресивні тенденції, що спостерігалися в дореволюційний час у селянському землеробстві були загальмовані (див. табл. 48, 49).

У роки непу відновилися прогресивні тенденції в землеробстві — екстенсивні системи почали витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипільям, скорочувалася. Якщо в 1921—1922 рр. вона складала 42 % сільськогосподарських площ республіки, то в 1926 р. — 38,4 %. За ці роки збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, в першу чергу, під картоплею, в Лісостепу — під цукровим буряком, у Степу — під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Лісостеповому правобережному районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8 % площ, проти 12 % у 1921 р. і 12,7 % у 1916 році⁹. Таким чином, трипільля поступово замінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в районах, де був стабільний збут просапних культур, цей процес розвивався швидше. Селяни не тільки досягли дореволюційного рівня, але й до кінця 20-х років перевершили його (див. табл. 48 і 50). Так, дані за 1929 р. свідчать, що площа під просапними культурами становила: в районах I а, I б, II (Полісся) 12,2—12,8 % посівів проти 6,8—8,7 % у 1916 р.; у IV—V районах (Лівобережжя) 10,5—16,9 % проти 5,1—7,3 % у 1916 р.; у III Лісостеповому правобережному районі 18,2 % проти 12,7 % у 1916 р.; у VI—VII районах (Степ) 19,6—27,3 % проти 9,6—11,1 % у 1916 р. Питома вага сіяних трав теж помітно збільшилася: в I—II районах з 0,1—2,2 % у 1916 р. до 2,6—9,7 % у 1929 р.; у IV—V районах з 2,9—4,2 % у 1916 р. до 4,0—5,7 % у 1929 р.; у III районі з 2,0 % у 1916 р. до 6,3 % у 1929 році. У VI районі частка просапних культур становила в 1929 р. 27,3 % посівних площ, що свідчило про фактичний перехід селянського господарства цього району від екстенсивного рябопільля до поліпшеної системи землеробства. Селянські господарства III району, де питома вага просапних культур та сіяних

трав становила в 1929 р. 24,5 %, і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9 %, були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. В 20-х роках помітно розмивалося трипільля: частка незайнятого пару і однолітньої толоки серед ріллі в 1929 р. ні в одному з районів трипільля не становила третину, як це має бути при класичному трипільлі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі — 24,6 %. Вже в IV районі пару та толоки було тільки 19 % ріллі, в III районі — 16,7 % і в районі Ia — 16,6 %. Отже, парова трипільна система на Україні в 20-х роках зазнала значної ерозії, за її рахунок, а також за рахунок рябопільля набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала, за нашими підрахунками, в 1929 р. 37 % сільськогосподарських площ України (трипільна 38,4 %, рябопільна — 11,5 %).

Скорочення площ під традиційними системами і перехід до поліпшених систем землеробства передбачало впровадження правильних багатопільних сівозмін — необхідного кроку на шляху до інтенсифікації рільництва. Восени 1927 р. Наркомзем зібрав відомості про сівозміни землевпорядкованих громад в Україні. Виявилося, що 42 % з них впровадили чотирипільля, 38,9 % шестипільля, решта — інші сівозміни¹⁰. Чотирипільля переважало на Поліссі і Лівобережжі. Воно, як правило, мало такий вигляд: ярина, озимина, просапний лан, ярина. Характерна ознака такої сівозміни — відсутність чорного або чистого пару, роль якого виконував просапний лан. Слабим місцем сівозміни була недостатність кормової площі для селянської худоби, адже при трипільлі пар виконував у селянському господарстві роль толоки (пасовище). Ця обставина гальмувала поширення чотирипільля. Потрібно було в просапному лані розширювати посіви кормових рослин, або вводити зайняті пари, переводити худобу на стійлове утримання, тобто здійснити докорінний переворот в організації селянського господарства. Цілком зрозуміло, що на таку реорганізацію потрібні значні кошти і час. У 20-х роках індивідуальне селянське господарство зробило тільки перші кроки на цьому шляху.

У Степу на перше місце серед багатопільних сівозмін у землевпорядкованих господарствах висунулось шестипільля. При цьому поля чергувалися так: пар,

озимина, ярина, просапний лан, озимина, ярина. З характерних ознак цієї сівозміни необхідно назвати невелику площу просапних, переважання зернових, обов'язкова наявність чистого пару.

Перехід до багатопільних сівозмін легше здійснювати при дільничних формах землекористування (хутори і відруби) та в невеликих громадах, ніж при общинній та подвірно-черезсмужній формах і в великих селах¹¹. Так, у 1923 р. 50 % хуторян і відрубників у I і II районах, 72,7 % у III і IV районах, 100 % в V районі і 47,1 % у VI і VII районах мали поліпшені сівозміни. Аналогічні показники у селян-общинників і подвірно-черезсмужників складали відповідно 9,8; 20,7; 23,8; 30,1 %¹².

Багатопільна система значно частіше зустрічалася в заможних багатопосівних господарствах, ніж у малопосівних і незаможних. Так, у 1923 р. у III—IV районах всі господарства з посівом понад 9,1 дес. мали багатопільні сівозміни, а ті, хто сів до 2 дес., тільки 3,8 %¹³. Тому в 20-х роках агрономічна і землевпорядна наукова громадськість билась над тим, як же впровадити багатопільні сівозміни в господарствах усіх селян. В умовах радянської дійсності, коли ставилися завдання спрямувати не лише господарську ініціативу селян на шлях всебічного розвитку агротехніки, але й господарські зусилля селян у бік соціалізму, добитися господарського піднесення не лише багатопосівних, але й усіх селянських господарств можна шляхом впровадження при землевлаштуванні громадських сівозмін. При цьому землю поділяли на кілька ланів. Кожний господар отримував ділянку в кожному лані сівозміни. За постановою земгромади встановлювався один або два охоронні лани. Ці лани поліпшували стан рільництва в громаді. На них чистий, чорний або зайнятий пар та просапні культури відновлювали родючість ґрунту, знищувалися бур'яни. Жоден господар не мав права порушити встановлений порядок. Лише поза охоронним ланом кожен міг сіяти, що йому завгодно. Таким чином громадська сівозміна забезпечувала і прогрес в системах землеробства, і господарську самостійність окремих господарств, і можливість для бажаючих перейти до колективної форми землекористування.

Як поліпшені сівозміни впливали на господарювання окремих селян, видно з таких типових при-

кладів. Селянин Поляков із Слов'янського району Артемівського округу мав 7 дес. орної землі — середнє за площею господарство в окрузі. У 1924 р. сільське господарство Артемівщини постраждало від посухи. Але Поляков отримав по 50 пудів озимої пшениці там, де інші селяни і на насіння не зібрали. Секрет успіху Полякова полягав у дотриманні багатопільної сівозміни. Перше поле у нього було під раннім паром, на яке він вивіз восени 1923 р. гній з розрахунку 2 400 пудів на десятину. На другому полі після пару і угноєння господар посіяв озиму пшеницю. Третє поле було зайняте просапними культурами — кормовим буряком, картоплею, гарбузами і кавунами. Четверте поле було засіяне ярою пшеницею. П'яте поле — кукурудза і просо. Шосте поле — ячмінь і овес. Сьоме поле — вивідний клин під люцерною. Під цією травою поле в Полякова знаходилося кілька років, потім воно вводилося у сівозміну, а під люцерну відводив іншу ділянку, і так за сім років сівозміна прокручувалася. Господар пильно і ретельно доглядав поле, лушив щороку стерню, обов'язково орав на зяб, сіяв тільки відсортоване на трієрі і протравлене зерно. Весною боронував озимину звичайною бороною, а люцерну — дисковою. Наслідком цієї цілеспрямованої праці були стабільні врожаї, протистояння посухам¹⁴. Селянин Константин Діхтяр з містечка Решетилівка Полтавського округу мав 6 дес. орної землі, що було середньою нормою для Решетилівського району. Він запровадив шестипільну сівозміну: озимина, пар, просапні (баштан, цукровий буряк, кормовий буряк, кукурудза, картопля), ярина, зайнятий пар, багаторічні трави. У 1923 р. К. Діхтяр зібрав 8 т зерна, виплатив 0,8 т продподатку. Рештою цілком задовольнив всі свої потреби. Кореспонденту Константин Діхтяр заявив: «Жити від землі можна, треба тільки вміти нею користуватися»¹⁵. Селянин Л. М. Тищенко з села Маргаритівка Барвінківського району Ізюмського округу на 7 їдців мав 12,5 дес. землі, необхідний реманент і худобу. У Маргаритівці це було типове середняцьке господарство. Пересічна прибутковість господарства до введення сівозміни складала у порівняльних цінах 359,9 крб. на рік. Після введення п'ятипільної сівозміни прибутковість господарства Л. М. Тищенка зросла до 2125,5 крб., тобто в 5,9 разів, за ра-

хунок підвищення врожайності і збільшення валових зборів продукції¹⁶.

У тісному зв'язку з сівозмінами знаходилося розповсюдження різного типу парів. Пар — це необхідний агротехнічний захід для підвищення врожаю. Основні зернові культури в селянському господарстві України — озимі жито і пшениця — сіялись після парів. У 20-х роках у селянському господарстві України зустрічались такі види парів: толочний, чорний, чистий (весняний) і зайнятий. Чорний, чистий і зайнятий пари називали ще ранніми парами, а толочний — пізнім паром.

Толочний пар — це поле, яке селяни з весни і до середини літа використовували як толоку, тобто вигін для худоби, а потім орали і засівали озимими хлібами. Тому і називали його толочним. Хиби і зади від такого «пару» були дуже великі. Селяни про це добре знали, але не маючи де пасти худобу, змушені були використовувати пар як толоку. Як казали самі селяни, «щоб прогодувати худобу до стерні»¹⁷. Після жнив селяни переганяли худобу з толоки на стерню, а толоку орали. Але одночасне використання поля як пару і пасовиська — безглуздя з точки зору раціонального господарювання. Адже пар — це поле, яке призначалося для накопичення вологи та поживних речовин і відновлення родючості ґрунту. Щоб цього досягнути, поле потрібно було лущити, орати на зяб або весною, боронувати, знищувати бур'яни, тримати пар чорним, чистим від бур'янів. А використання поля як толоки не давало можливості здійснити ці агротехнічні заходи. Крім того, толока не забезпечувала і худобу необхідною кількістю кормів. Агрономи підраховували, що на толоці селянська худоба споживала 30—40 пудів бур'яну з десятини, а якщо засівати толоку кормовою травою, то це давало селянам 150—200 пудів сіна¹⁸. Отже, толока заводила селянське господарство в глухий кут. Мало того, шукаючи спосіб збільшення продуктивності господарства, селяни поступово відмовлялися від толочного пару і засівали площу зерновими культурами, сіяли озимину по стерні. Від безперервної сівби зернових врожаї різко зменшувалися, господарство занепадало. Вивести його на шлях прогресивного розвитку можна було лише змінивши прийоми агротехніки, завівши ранні пари.

Чорний пар вважався у Степу основним фактором підвищення врожайності озимих культур. Він же був найефективнішим способом боротьби з посухою. Його обробіток проводили з осінньої оранки слідом за збиранням врожаю попередньої культури. Весною і влітку чорний пар відповідно обробляли з метою знищення бур'янів і збереження вологи у ґрунті. Але оскільки восени селяни не завжди встигали провести оранку, то орали пар і весною, як правило в квітні. Це був чистий весняний пар. Після оранки селяни придавлювали ґрунт котком для кращого збереження вологи. Потім парове поле обробляли культиватором для знищення бур'янів. По всій Україні, окрім піщаних ґрунтів Полісся, рання оранка на пар була потужним способом збільшення врожаю озимини. Особливо велике значення такий обробіток ґрунту мав у посушливі роки, що повторювалося в Степу кожний третій або п'ятий рік. На толоці або на стерні в такі роки врожай часто-густо повністю пропадав, а на чорному та чистому парі — ні. Так, у 1921 р. у Гуляй-Пільському повіті Запорізької губернії з однієї десятини озимої пшениці на чорному парі зібрали 25 пудів, а після толоки нічого¹⁹.

Але в малоземельних районах України селяни не могли дозволити собі розкіш залишати щороку частину ріллі під чорним або чистим паром. У цих умовах агрономічна наука запропонувала селянам вихід — завести зайняті пари, тобто засівати паровий клин кормовими рослинами — вікою з вівсом, люцерною, еспарцетом, конюшиною, люпином тощо. Врожай озимих хлібів на зайнятих парах був менший, ніж на чорному або чистому парі, але він був вищим, ніж на толоці²⁰. На Поліссі чорні і чисті пари на піскуватих ґрунтах не застосовувалися, оскільки від них було мало користі. Але на зайнятому парі, особливо після люпину, конюшини або еспарцету, і при відповідному угноєнні врожай озимого жита тут був вдвічі вищий, ніж після толоки²¹.

Чорний і чистий пари у селянському господарстві в 20-х роках поступово, але неухильно витісняли толочний пар (табл. 51). Але потрібно зазначити, що цей процес відбувався нерівномірно. Наприклад, в IV Лівобережному паровому районі площа чорного і чистого парів зменшилася з 3,9 до 1,7 %, у VII Степовому перехідному від перелогового до рябопільного

районі статистика теж свідчить, що питома вага чорного і чистого парів зменшилася з 4,6 до 3,0 %. Але в цілому в більшості сільськогосподарських районів, площа під ранніми парами зростала. «Майже в усіх округах зафіксований ранній (квітнений) пар, що раніше майже не спостерігалось... Помічена заміна частини толочного пару зайнятим»,— сповіщалося у звіті Волинського губземвідділу за 1923 рік²². У 1926 р. 18,3 % посівів озимого жита і 31 % посівів озимої пшениці селянські господарства розмістили після чорного, чистого або зайнятого пару²³. «До революції ранні пари в селянському господарстві траплялися рідко, а тепер площа ранніх парів щороку збільшується на 250—300 тис. дес.»,— писав у 1927 р. один із керівників Наркомзему УРСР М. М. Вольф²⁴. Наприкінці 20-х років селяни України мали приблизно 900 тис. дес. ранніх парів²⁵.

Однак можливості ввести ранні пари були неодинакові для господарств різних посівних груп (табл. 52). Багатопосівні, заможні господарства, що були краще забезпечені робочою худобою і провели землеустрій своїх земель, частіше застосовували пар, ніж незаможні, малопосівні двори. Останні ж змушені були частіше дотримуватися пізнього, або толочного пару. «Брак тягла — велике гальмо для введення в Степу парового клину»,— зазначалося в матеріалах до звіту уряду УРСР за 1925/26 рік²⁶. «Без робочої худоби пар не доглядається... Пар не по силі бідняку і навіть середняку»,— занотовано в звіті про стан сільського господарства в Одеському окрузі за 1926 рік²⁷. «Чорний пар зовсім не під силу слабкому, невеличкому господарству... Де вже слабенькому господарю з парою поганеньких конячок, про безкінного і говорити нічого, думати про те, щоб 5—6 разів на рік обробити як треба ту десятину або дві пару»,— писали в липні 1924 р. з Миколаївського округу²⁸. Вихід для цих господарств міг бути лише за умов кооперативного використання тягової сили в машинно-тракторних товариствах або в земгромадах при наявності багатопільної громадської сівозміни.

Окрім чистих парів у 20-х роках поступово поширювалися зайняті пари (табл. 53). «Зайняті пари поширюються з року в рік все більше. Населення надає їм більше переваги»,— читаємо у звіті про агрономічну роботу в Ново-Архангельському районі Першотрав-

невої округи за 1927/28 господарський рік²⁹. Але швидкому поширенню зайнятих парів заважала общинна форма землекористування і громадський випас на толоці (система відкритих полів), неземлевлаштованість і часті переділи землі, брак насіння кормових та просапних культур³⁰. Лише поширення громадських сівозмін дозволяло вводити зайняті пари всім селянським господарствам. «На сьогоднішній день ми маємо земельні громади, господарства яких сіють еспарцет на зайнятих парах по постанові загальних зборів. Тут можна назвати громади хутора Степок Краснопільського району, села Володимирівки Юнаківського району, хутора Графський Річанського району», — сповіщали в 1927 р. з Сумського округу³¹. Разом з тим, як свідчать дані табл. 50, травосіяння відіграло наприкінці 20-х років ще незначну роль у селянському господарстві України. Думається, що дрібні розміри землекористування не дозволяли селянам відводити під трави значні площі, оскільки продовольчі культури висувалися у дрібному господарстві на перше місце, тиснучи на структури селянських посівів.

Витіснення старих прийомів агротехніки, в цілому, відбувалося повільно. Посів озимих хлібів у селянському господарстві в 20-х роках, здебільше, відбувався після толоки і по стерні. Так, у 1927 р. 38 % озимої пшениці в Україні селяни сіяли по стерні, а у Степу ще більше — $\frac{2}{3}$ жита і $\frac{2}{5}$ пшениці³². Тому стимулювання зросту чистих парів у Степу, ранньої оранки зайнятих парів у Лісостепу і на Поліссі залишалося серед актуальних проблем селянського господарства республіки.

Необхідним агротехнічним заходом для підвищення продуктивності рільництва було лущення стерні та оранка на зяб. «Залущити в липні, а потім зорати в жовтні, то і буде врожай», — писали в 20-х роках³³. Агромережа Наркомзему УРСР свідчить, що лущення стерні в республіці в середині 20-х років застосовували приблизно 20 % селянських господарств, з коливанням по сільськогосподарським районам від 9,2% до 29,1% (табл. 54). Але лущення стерні в селянських господарствах у 20-х роках гальмувалося кількома причинами. У районах трипілья, особливо при общинній формі землекористування, стерня використовувалася селянами на протязі другої половини лі-

та і на початку осені як випас, а тому її не лущили. Іншою причиною, що теж заважала лущенню стерні, була гостра недостача реманенту і тяглової сили. У звіті за 1926/27 рр. про агрономічну роботу в Кам'янець-Подільському окрузі зазначалося: «Стерню лущать лише для посіву озимини, і досягти збільшення залущеної площі неможливо при відсутності у 49,6 % господарств мертвого реманенту та у 60 % робочої худоби»³⁴.

Оранку на зяб застосовували в 1924 р. 52,6 % селянських господарств України, в 1925 р. — 56 %, у 1926 р. — 71,5 % (табл. 55). Цей показник був вищий, ніж у випадку з лущенням стерні. Причина та, що селяни орали на зяб здебільше у жовтні, або і пізніше, коли відпадала потреба у громадському випасі на стерні. Але поширенню оранки на зяб заважав брак реманенту і робочої худоби та часті земельні переділи при общинній формі землекористування. Для підвищення врожаю у селянському господарстві України, особливо на Поліссі і в Лісостепу, величезне значення мало застосування добрив. В умовах Лісостепу, за даними сільськогосподарських дослідних установ, добрива мали значно більший вплив на врожайність, ніж ранні пари³⁵. На піщаних ґрунтах Полісся взагалі без угноєння на врожаї годі було сподіватися. Тому, як зазначалося в одному із звітів Волинського губземуправління, поліщуки тримали худобу «на $\frac{3}{4}$ заради гною»³⁶. В 1923 р. найбільший відсоток угноєної площі в селянських господарствах України був на Поліссі (райони I а, I б). Помітне значення угноєння мало на Правобережжі (III район) і в північних округах Лівобережжя (IV район). А ось у Степу угноєння або зовсім не застосовували (VII район), або застосовували в незначній кількості (VI район) (табл. 56). Про поширення угноєння під окремими культурами дає уяву табл. 57. На першому місці за цим показником у 1927 р. стояло Правобережжя (9,5 %), на другому — Полісся (8,9 %), на третьому — Лівобережжя (4,3 %). У Степу в 1927 р., як і в 1923 р., угноєння в селянських господарствах застосовувалося дуже рідко. У типовому звіті з степового Близнюківського району Дніпропетровського округу за 1927/28 господарський рік зазначено: «Угноєння у районі не вживається... Вноситься дуже рідко, винятково під городину»³⁷.

Причини, які перешкоджали запровадженню угноєння на селянських землях у 20-х роках, були різноманітними. На Поліссі та Лівобережжі (райони I—IV) головною перешкодою був брак гною і робочої худоби для вивезення добрив на поля (разом на ці причини припадало 58,2 % показників). При цьому є дані, що свідчать про зв'язок між угноєнням ріллі і господарською спроможністю двору. Так, 60,7 % селян, які висівали до 2 дес. на двір, не угноювали власні наділи саме через брак гною і робочого тягла, а у групі, що висівала понад 10 дес. на двір, не угноювала землю по вказаних причинах лише 6,7 % господарств³⁸. Отже, багатопосівні господарства були краще забезпечені худобою і могли угноїти значно більший відсоток землі, ніж малопосівні. Другою за значенням причиною, що заважала угноєнню на Поліссі і Лівобережжі (райони I—IV), було далекоземелля (пересічно 20,2 % показників), а в Степу (райони VI—VII) — неземлевпорядженність, далекоземелля і переділи землі (26,2 % випадків). Статистичні дослідження показали, що селяни не возили гній на поле, якщо воно було далі трьох верств від садиби, оскільки витрати на возовицю перевищували очікуваний прибуток від підвищення врожаю³⁹. Так, на Поліссі землі окремих громад були розкидані невеликими ділянками серед лісів та боліт за 20 і більше верств від села. Такі далекі ділянки селяни не угноювали і орали та засівали їх до повного виснаження. На бідних ґрунтах Полісся таке виснаження наступало через рік-два. Потім ці ділянки селяни закидали і вони лежали перелогом три і більше років. Такий спосіб використання орних земель був недопустимим анахронізмом, оскільки селяни Полісся страждали від малоземелля. Тому селяни-поліщуки шукали способи їх інтенсивнішого використання. Для цього використовувався такий спосіб. Навесні на далекі від села ділянки пастухи переганяли худобу і пасли її там від «снігу до снігу», тобто весь сезон. Вдень, коли наставала спека, та на ніч худобу заганяли в тимчасову кошару. Перебуваючи там, худоба «угноювала» землю. Через тиждень-два кошару городили в іншому місці і так «удобрювали» всю ділянку. Восени селяни ці «кошарні» землі орали і засівали якихось пару років. Потім процес знову повторювався⁴⁰. Але цей дивний спосіб угноєння землі лише свідчив про ви-

нахідливість поліщуків, але не міг бути справжнім виходом із становища. Вихід же вбачався у прискоренні землевлаштування і ліквідації далекоземелля. Серед інших причин, що заважали угноєнню, особливо у безлісних районах, було використання селянами кізьяків на паливо (26,2% показань у VI--VII районах). Селянин Таранник Іван з села Маргаритівка Барвінківського району Ізюмської округи у 1926 р. мав 2 коней, корову, 4 вівці, свиню. По забезпеченню худобою це було типове середняцьке господарство у Маргаритівці. В обстеженні цього господарства зазначено: «Гній на добриво не застосовується тому, що весь гній йде на паливо, якого ледве вистачає»⁴¹. Вирішити проблему з паливом можна було, лише забезпечивши степові села донецьким вугіллям. Але вугілля завжди було вузьким місцем в радянській економіці і воно в 20-х роках, у село, окрім донецьких округ, не доходило. Отже, у дилемі: гній або паливо, селяни-степовики вибрали останнє. У Степу серед інших причин, що заважали угноєнню в 20-х роках, необхідно назвати і поширення серед селян забобону про буцім-то шкоду гною для чорнозему і уявлення про те, що велика родючість чорнозему не потребує додаткового угноєння (35,7% показників). У обстеженні господарства Гострого Василя із села Почино-Софіївка Катеринославського округу (1923 р.) зазначено: «Поле зовсім не угноює, тому що не прийнято»⁴². Дослідник 20-х років зазначав: «У Степу, на превеликий жаль, селяни угноюють мало, а коли буває, що кізьяками не палять, то звозять гній у кучі»⁴³. Гній, прекрасне органічне добриво, викидали в яри⁴⁴. Мінеральні добрива в 20-х роках в Україні тільки-тільки починали застосовувати. В цілому, селянські землі в Україні в 20-х роках у перерахунку на десятину посіву в 13,3 разів гірше угноювалися, ніж фермерські сільгоспугіддя в США, в 37 разів гірше, ніж у Німеччині⁴⁵.

Таким чином, у 20-х роках система землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР зазнали певних позитивних змін. Площа земель під відсталими системами зменшилась. Їх поступово витісняли поліпшені системи. Чорні, чисті, зайняті пари в селянському господарстві України в 20-х роках займали ще скромне місце, але поступово витісняли відсталу толоку і зернове безпар'я. Селяни збільшу-

вали площі злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Однак брак тягла, неземлевпорядження, часті переділи землі, особливо в общинах, недостача насіння сіяних трав, проблеми з реалізацією врожаю просапних культур помітно гальмували поширення передових прийомів агротехніки на селянському полі. Швидше впроваджувалися передові прийоми у заможніших господарствах, особливо якщо вони не були зв'язані обов'язковою для всіх дворів громади системою відкритих полів, громадським випасом худоби на толоці і по стерні. Аналіз стану селянської агротехніки свідчить, що радикально змінити існуючі системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру селянського поля можна було, повернувши аграрну політику обличчям до селянського господарства: комплексно ув'язувати землевлаштування, зокрема поширення громадських сівозмін, механізацію, вирішувати проблему кормів для худоби та переведення її на стійлове утримання, утворювати для селян вигідні умови реалізації врожаю просапних культур, розповсюджувати серед селянства передові прийоми агротехніки. Без цих заходів годі було розраховувати на швидкі зміни у селянській агрокультурі і значне збільшення сільськогосподарської продукції.

5.2. Виробництво і реалізація продукції рільництва

Рільництво — головна галузь у селянському господарстві України. Для характеристики цієї галузі мають важливе значення дані про розподіл посівної площі. Але необхідно зазначити, що ці відомості за 20-ті роки відзначаються великою розбіжністю. Підрахунки ЦСУ СРСР, ЦСУ України, Держплану, Наркомзему та інших відомств суперечать один одному, при цьому в різноманітних підрахунках застосовувались різноманітні поправки на недооблік, що ще більше заплутало справу⁴⁶. Для підрахунку посівних площ здебільше використовували метод, розроблений ЦСУ СРСР, або метод, яким користувалися співробітники ЦСУ УРСР. Метод ЦСУ СРСР полягав в опитуванні по кожній волості 30 селянських господарств, вибраних довільно, і в підрахунку посівних площ на підставі перепису 1920 р. та коефіцієнтів змін посівів щороку за даними опитувань зазначених 30 дво-

рів. Спеціалісти ЦСУ УРСР визнали цей метод непридатним для України. Вони поклали за основу дослідження інший метод — застосування правильного механічного відбору господарств і розповсюдження пересічних даних, встановлених вибірковим переписом, на все число селянських господарств⁴⁷. Дані весняних переписів обов'язково порівнювалися з даними земельних і фінансових органів, тому ми вважаємо, що відомості ЦСУ УРСР достовірніші за інші джерела.

Вище було встановлено, що посівна площа в Україні за 1913—1920 рр. скоротилася на 15 %. Весною 1921 р. під позитивним впливом нової економічної політики процес скорочення посівної площі на Україні був спинений і розпочався зворотний процес збільшення площі під посівами. В 1921 р. в Україні засіяли 17 110 тис. дес., або на 389 тис. дес. більше, ніж у 1920 році⁴⁸. Але влітку 1921 р. степовий регіон України охопила засуха. Це призвело до подальшого скорочення посівних площ. Якщо в 1916 р. у Степу посівна площа складала 10 059 тис. дес., то в 1921 р. — лише 8 804 тис., а в 1922 р. — 6 085 тис., тобто скоротилася на 40 %⁴⁹. Селяни докладали всіх сил, щоб перебороти стихійне лихо. Очевидець з Миколаївської губернії зазначав: «Весною 1922 р. намагалися засіяти якомога більше. Орали і плугами, і сохами, і навіть вручну»⁵⁰. Державні заходи допомоги селянству в подоланні наслідків посухи ми розглядали вище. В результаті спільних зусиль скорочення посівних площ у Степу було зупинене, а з 1923 р. розпочалося її відновлення. Довоєнну посівну площу в Україні відновили в 1925/26 господарському році⁵¹.

У 1928 р. посівна площа України досягла свого максимуму для досліджуваного періоду — 23 081,2 тис. дес., або 117,5 % від рівня 1909—1913 років. При цьому індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2 % сільськогосподарських площ, або 22206,9 тис. дес. Решта посівів належала колгоспам (1,3 %) і радгоспам (2,5 %)⁵². Таким чином, індивідуальні селянські господарства за шість років (1923—1928) не тільки відновили свої довоєнні посіви і освоїли землі, конфісковані у поміщиків, але й значно розширили посівні площі. Варто відзначити, що селяни у цій царині своєї діяльності досягли значного успіху, що свідчить про життєздатну силу трудівників

села, коли вони трудяться на вільній землі самі на себе.

Основний посівний клин в Україні був розміщений у Степу — 48,2 % посівних площ 1928 року. На Лівобережжі було зосереджено 22 % посівів селян, на Правобережжі — 21,8 %, на Поліссі тільки 8 % (табл. 58).

Посівна площа була поділена між селянами нерівномірно. Тут спостерігалася певна закономірність. У 1917—1922 рр. питома вага безпосівних і з посівом до 1 дес. на двір зменшувалася. Паралельно зменшувалася і кількість господарств, що сіяли понад 6 дес. на двір. За їх рахунок зросла питома вага господарств з посівом від 1 до 6 дес. Цей процес дістав назву осереднячування села. Диференціація за посівами значно згладилася, але повністю не зникла.

У 1923—1927 р. процес забезпечення посівами селянських господарств набрав дещо іншого характеру. Збільшили питому вагу безпосівні і ті, хто сіяв понад 3 дес. на двір. Зменшили питому вагу господарства, що сіяли від 1 до 3 дес. Процес диференціації посилювався. Але, на противагу дореволюційному періоду, збільшили питому вагу не лише багатопосівні, але й середньопосівні, що мали від 3 до 9 дес на двір.

У 1928—1929 рр. під тиском надзвичайних заходів процес розшарування за посівними площами знову змінив свій напрямок. Почала зменшуватися питома вага безпосівних і з посівом до 2 дес. на двір, з одного боку, і багатопосівних, які сіяли понад 9 дес. на господарство, з другого. Натомість зросла питома вага господарств, що сіяли від 2 до 9 дес. (табл. 59).

Статистики 20-х років підраховували, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали лишків хліба. Господарства, що засівали від 3 до 6 дес., мали незначні його лишки. Двори, що засівали понад 6 дес., мали посередні лишки зерна, а ті, що сіяли понад 9 дес., мали значні лишки⁵³. Виходячи з цих розрахунків, у 1923 р. — 61,19 %, у 1927 р. — 53,23 %, у 1929 р. — 45,84 % селянських господарств України сіяли до 3 дес. на двір, а тому не мали товарних лишків зерна, були натурально-споживчими. Це дуже високий відсоток. Особливо багато таких дрібних господарств було на Правобережжі — 65,68 % у 1929 р., а в Степу — 24,63 %, тобто найменше. Дворів, що сіяли від 3 до 6 дес., тобто ма-

ли незначні лишки хліба, було в Україні в 1923 р. 26,39 %, у 1927 р. — 30,46 %, у 1929 р. — 36,66 %. Отже, питома вага цієї категорії господарств протягом 20-х років збільшилась, і ця тенденція була помітна по всіх регіонах республіки. Господарств, що сіяли від 6 до 9 дес. на двір, а отже мали постійні лишки хліба, в 1923 р. нараховувалося 7,56 %, в 1927 р. — 9,46 %, у 1929 р. — 12,97 %. Тобто питома вага типово середняцьких господарств на протязі 20-х років поступово збільшувалася. Кількість господарств багатопосівних, що мали понад 9 дес. на двір і значні товарні лишки зерна, в 1917—1923 рр. різко зменшилася — з 11,54 % до 4,86 %. У 1923—1927 рр. їх питома вага зросла з 4,86 % до 6,85 %, але в 1928—1929 рр. знову впала до 4,53 %. Подібні зміни відбулися по всіх регіонах республіки (табл. 59). Не викликає сумніву, що коливання питомої ваги різних груп селянства, розширення одних і зменшення інших протягом 20-х років було викликане змінами курсу аграрної політики радянської влади.

У регіональному розрізі найбільший відсоток селянських господарств, що мали лишки товарного хліба, був у Степу, друге місце займало Лівобережжя, останні — Правобережжя і Полісся. Якщо розглядати це питання у розрізі соціально-класових груп, то видно, що в 1927 р. господарства без засобів виробництва і з засобами вартістю до 200 крб. на двір, тобто бідняки, складали 23,7 % селянських господарств, але засівали лише 10 % площ, що становило пересічно тільки по 1,82 дес. посіву на двір. Цілком зрозуміло, що ці господарства не мали товарних лишків хліба. Селянські господарства із засобами виробництва вартістю від 201 до 1 600 крб. на двір, тобто середняки, складали 72,3 % всіх селянських дворів; вони засівали 80,3 % посівних площ селян, а на одне господарство пересічно доводилося 4,83 дес. посіву. Тобто, середняцькі господарства мали певний лишок зерна. При цьому, якщо незаможний середняк з засобами виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір засівав пересічно 3,28 дес. і, таким чином, мав мізерні лишки хліба, то в заможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 801 до 1 600 крб. на двір, посіву було пересічно 6,91 дес. на господарство, отже вони мали стабільні лишки хліба. У селян, що мали засобів виробництва вартістю понад 1 600

крб. на двір і складали 4 % селянських дворів, було 9,7 % селянських посівів, пересічно по 10,65 дес. на двір. Таким чином, тільки ця верхівка селян мала значні товарні лишки зерна⁵⁴.

Структура селянських посівних площ у 20-х роках значно відрізнялася від дореволюційної (табл. 60). Передусім зменшилася питома вага зернових культур: озимого жита і озимої пшениці, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи. У 1916 р. вони займали 91,5 % селянських площ, а в 1929 р. — 82,5 %. За їх рахунок збільшилася питома вага технічних культур: соняшника, цукрового буряка, льону, конопель, тютюну, хмелю, картоплі тощо. У 1916 р. ці культури займали лише 5 % селянського поля, а в 1929 р. вже 10,7 %. На наш погляд, головною причиною цього явища були порівняно вищі ціни в 20-х роках на технічні культури, ніж на зернові, що і привело до розширення площі перших і зменшення площі останніх. Окрім того, розширення площ під цими просапними культурами було викликане і потребами агрокультури, про що йшлося раніше.

Сталися значні зміни і в структурі зернових культур у 20-х роках у порівнянні з дореволюційним періодом. У Степу, що був головним зерновим районом республіки, озима пшениця витісняла ярову. У 1916 р. вона займала 17,6 % посівних площ, а в 1927 р. — 28,3 %, тобто вийшла на перше місце. У 1928—1929 рр. частина посівів озимої пшениці вимерзла, тому питома вага її знизилася, що слід розглядати як тимчасове явище. За озимою пшеницею було майбутнє, оскільки вона врожайніша, ніж ярова. Знаменним явищем було швидке розширення посівів кукурудзи в доколгоспний період, особливо в Степу (з 5,3 % у 1916 р. і 17,4 % у 1928 р.). Кукурудза в якості кормової культури витісняла з селянського поля ячмінь, посіви якого у Степу в 1916 р. становили 35,6 % і 23,8 % у 1929 році. Кукурудза у порівнянні з ячменем мала такі переваги: посухостійка рослина, що дуже важливо для степового господарства; просапна культура, що позитивно впливало на обробіток ґрунту. Тому вона і витісняла ячмінь, який таких переваг не мав. Питома вага жита — натурально-споживчої культури у Степу — порівняно з 1923 р. (22,8 %) значно зменшилася на протязі 20-х років і становила в 1927 р. 15,2 %. Дані 1928—1929 рр. не є типовими,

оскільки посіви озимого жита в ті роки значною мірою загинули. У 20-х роках пшениця витісняла жито, оскільки вона мала ринковий характер. Поступово зменшувалася в 20-х роках у Степу і питома вага іншої натурально-споживчої культури — проса. В 1923 р. воно займало 4,1 % площ, а в 1927 р. — 1,3 %. Проте 1928—1929 рр. не є типовими, оскільки просом частково пересівали вимерзлі або вимоклі озимі посіви (див. табл. 60). Таким чином, в головному зерновому районі республіки — у Степу — у період непу ринкові культури поступово повертали свої втрачені в 1917—1922 рр. позиції, витісняючи натурально-споживчі рослини.

Аналогічні процеси в структурі зернових культур спостерігалися і в інших регіонах України. Так, на Лівобережжі і Правобережжі в період непу поступово зменшувалася питома вага натурально-споживчих — жита, гречки, проса, ячменю, а збільшувалася питома вага ринкових культур — пшениці, вівса, кукурудзи, цукрового буряку. На Поліссі зменшилась питома вага озимого жита, ячменю, проса, зростала питома вага ринкових для цього району — вівса, пшениці, на Чернігівському Поліссі — гречки, на Волинському Поліссі — хмелю, скрізь в поліських округах — картоплі. Необхідно зазначити, що цей процес йшов не прямолінійно, в деякі роки були відступи назад, але тенденція заміни натурально-споживчих культур ринковими проявилася в період непу цілком виразно (див. табл. 60).

Зупинимось докладніше на стані незернових культур (див. табл. 60). У Степу головною технічною культурою став соняшник, посіви якого в 20-х роках невпинно зростали. Якщо в 1916 р. під ним було ледве 1,4 % селянських посівів, то в 1927 р. — вже 5,2 %, а в 1929 р. — 8,5 %. Ріст дуже великий. На Лівобережжі були дві головні технічні культури — соняшник і цукровий буряк. Посіви під соняшником зросли з 0,9 % у 1916 р. до 3,4 % у 1929 р., посіви під цукровим буряком — з 0,6 % у 1916 р. до 2,6 % у 1929 році. З інших технічних культур помітне значення в селянському господарстві регіону мали коноплі, але вони так і не відновили своєї ваги серед посівів (0,8 % в 1916 р. і 0,6 % у 1929 р.), хоч в абсолютних цифрах площі під цією культурою зросли. Тютюн відновив свої площі (0,1 % від загалу в 1916 і 1929 рр.).

Ця культура мала в 20-х роках помітне значення серед ринкових культур у селянському господарстві на півночі Лівобережжя, зокрема в Прилуцькому окрузі. На Правобережжі головною ринковою незерновою культурою був цукровий буряк. Його питома вага зроста з 1,4 % в 1916 р. до 4,4 % в 1929 році. Картопля відігравала на Правобережжі роль споживчо-продовольчої культури в селянському господарстві і лише невелика частина її йшла на технічну переробку. Картопля займала в 1916 р. 5,4 % селянських посівних площ, а в 1929 р. — 6,1 %. Але на Поліссі картопля вже мала в селянському господарстві помітний ринковий характер. Площі під нею невпинно зростали на протязі 20-х років (6,1 % в 1923 р. і 8,6 % у 1929 р.). На другому місці в селянському господарстві Полісся стояв льон (0,6 % площ у 1916 р. і 0,8 % у 1929 р.). З льоном на Чернігівському Поліссі змагалися коноплі, але в цілому в регіоні посіви цієї рослини зменшувалися (1,8 % в 1916 р. і 0,7 % в 1929 р.). На півдні Полісся, де дозволяли ґрунти і був стабільний збут, селяни в 20-х роках поступово заводили посіви цукрового буряку (0,2 % в 1916 р. і 0,8 % в 1929 р.). У Волинському окрузі ринкове значення в селянському господарстві мав хміль, дореволюційні посіви якого були повністю відновлені. У структурі селянських посівів на Поліссі ця культура займала 0,1 %. Таким чином, селянські господарства України в 20-х роках не лише відновили довоєнні площі під технічними культурами і компенсувати втрати, що були завдані під час ліквідації поміщицьких маєтків, але й зуміли розширити їх, забезпечуючи зростаючі потреби народного господарства.

Розглянемо склад польового посіву в розрізі посівних груп, що дозволить виявити, які верстви селянства виступають виробниками тих або інших сільськогосподарських культур. Для аналізу візьмемо 1927 р., як найбільш типовий. А оскільки в різних регіонах республіки значення певних культур з точки зору їх ринковості або натурально-споживчого значення в селянському господарстві було різне, то це питання необхідно розглядати по окремих регіонах.

На Поліссі (табл. 61) головною польовою культурою виступало жито, під яким у 1927 р. було зайнято 41 % селянської посівної площі, при тому, що ця культура мала на Поліссі здебільше натурально-спо-

живчий характер. Виявилося, що питома вага жита збільшувалася в малопосівних групах дворів і зменшувалася у багатопосівних. Пшениця навпаки, як і овес, мала на Поліссі здебільше ринковий характер, тому її посіви зростали паралельно із збільшенням посівної площі в господарстві. Просо ж мало здебільше натурально-споживчий характер, а отже, посіви цієї культури мали більшу питому вагу серед малопосівних груп і меншу питому вагу серед багатопосівних. Гречка, що за питомою вагою займала на Поліссі в селянських посівах в 1927 р. друге місце (18,5 %), мала ринковий характер лише в окремих округах регіону, а тому її питома вага зменшувалася в багатопосівних господарствах, у котрих вважалося за краще сіяти інші культури, наприклад овес, який мав кращий збут. Отже, із збільшенням посіву на господарство паралельно збільшувалась питома вага ринкових зернових культур. Із зменшенням площі посіву збільшувалась питома вага натурально-споживчих зернових культур. Що стосується технічних культур, то тут становище було складнішим. Коноплі, льон, картопля, цукровий буряк — приносили селянам відчутний грошовий прибуток. Тому в їх вирощуванні були зацікавлені всі посівні групи селян. Але це дуже трудомісткі культури. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітки великих площ під просапними культурами. Поряд з цим у малопосівних групах були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур була в посівних групах дрібних господарств вищою, ніж у посівах крупніших господарств.

На Правобережжі, Лівобережжі і в Степу спостерігався інший розклад споживчо-натуральних і ринкових культур. Але і там ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених посівах селян, а натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарств (див. табл. 62, 63, 64). Зокрема, на Правобережжі головними товарними зерновими культурами були пшениця і овес, на Лівобережжі — пшениця і ячмінь, у Степу — озима пшениця і ячмінь. Ці культури і мали більшу питому вагу в багатопосівних господарствах. Натурально-споживчими культурами на Правобережжі були жито і просо, на Лівобережжі — жито, овес, гречка і просо,

в Степу — жито і просо. Ці культури і були панівними в малопосівних господарствах. Ячмінь і гречка на Правобережжі займали проміжне місце між різно товарними і споживчо-натуральними культурами, а тому і становили найбільшу питому вагу в середньопосівних господарствах. Картопля на Правобережжі, Лівобережжі в Степу здебільше використовувалась як продовольча культура, а тому й займала більшу питому вагу в бідняцькому господарстві. Цукровий буряк мав першорядне товарне значення на Правобережжі, а тому, не зважаючи на його велику трудомісткість, він був поширений не тільки в середньо-, але й у великопосівних господарствах. Окрім того, великопосівні господарства на Правобережжі були меншими за розміром, ніж на Лівобережжі, краще забезпечені робочими руками і могли обробити більші цукрові плантації. А на Лівобережжі цукровий буряк мав найбільшу питому вагу поміж середньопосівних господарств. Багатопосівні селяни Лівобережжя віддавали перевагу іншій товарній культурі — соняшнику, який не був такий трудомісткий, як буряк. В умовах відносно багатоземельного Степу соняшник, як і кукурудза, вимагали таких трудових затрат, що були не під силу багатопосівним господарствам у гарячу пору року. Тому ці культури займали у степовому регіоні більшу питому вагу серед мало- і середньопосівних господарств, а багатопосівні двори віддавали основні сили вирощуванню товарної пшениці та ячменю, як не таких трудомістких культур.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тої або іншої сільськогосподарської культури в індивідуальному селянському господарстві кожного регіону України визначався кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у малопосівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. Аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на поширення її посівів. Саме тому питома вага таких працездатних культур, як картопля, цукровий буряк, кукурудза,

соняшник, при всіх інших рівних умовах була вищою в посівах дрібніших господарствах, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільше були зайняті вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

На протязі 20-х років середня врожайність зернових культур у селянських господарствах поступово підвищувалася і в 1925—1928 рр. пересічно становила 53,7 пудів з десятини, або 8,8 ц. Вищою вона була на Правобережжі — 10,9 ц, на другому місці Лівобережжя — 10,6 ц, на Поліссі вона складала 8,2 ц, а найнижчою була у Степу — 7,2 ц (див. табл. 65). Врожайність зернових у різних соціально-класових групах селянства України в середині 20-х років становила: у бідноти — 8,1 ц, у середняків — 10 ц, у заможної верхівки — 10,8 ц⁵⁵. Якщо рівень врожайності жита в Україні в селянських господарствах у 1927 р. прийняти за 100 %, то в сусідній Польщі вона в тому ж році становила 206 %, а в Німеччині — 290 %. Аналогічні показники по пшениці становили в США — 115 %, в Угорщині — 145 %. З сусідів України лише Румунія в 20-х роках мала нижчу врожайність по зернових культурах⁵⁶. Низька врожайність дуже негативно впливала на валові збори зерна в республіці. Підвищити врожайність можна було за рахунок впровадження інтенсивних технологій, прогресивних сівозмін, поліпшення агрокультури тощо. А для цього потрібні були відповідні капіталовкладення і час. Але, як зазначалося вище, виділених коштів для потреб селянського господарства було недостатньо, щоб добитися радикальних змін у продуктивності сільського господарства, зокрема в підвищенні врожайності.

У 1925/26 господарському році валова продукція рільництва України майже досягла довоєнного рівня, а в 1927/28 р. перевищила його. Якщо в 1913 р. було вироблено продукції рільництва на 1 300 млн. довоєнних карбованців, то в 1925 р. — на 1 240 млн. а в 1928 р. — на 1 338,7 млн. крб.⁵⁷. З цієї продукції на долю зернових культур припадало 755,8 млн. крб. в 1925/26 р. і 823,1 млн. крб. у 1927/28 р., тобто лєвова частка⁵⁸. Потрібно встановити, скільки це складало в натуральному обчисленні, передусім, скільки вирощували зерна.

Визначити валові збори зерна в Україні в 20-х роках — завдання, пов'язане з багатьма труднощами. Найголовніша полягала в тому, що селяни приховували дійсну врожайність, небезпідставно побоюючись підвищення податків. Прямий статистичний облік на основі цих відомостей і даних про посіви не давав достовірних цифр. Тому в джерелах і літературі зустрічаються різні цифри⁵⁹. ЦСУ УРСР підрахувало валовий збір зерна за спеціальною формулою⁶⁰. Згідно з цими підрахуваннями в 1909—1913 рр. пересічно валовий збір зернових в Україні в межах 1929 р. становив 1 151,5 млн. пудів (табл. 66). У 1921 р. у зв'язку з катастрофічною засухою в Степу — головній житниці України — валовий збір складав 277 млн. пудів, або 24,2 % довоєнного рівня. В 1922—1923 рр. валові збори хліба поступово збільшувалися і досягли в 1923 р. 940,7 млн. пудів, або 82 % від рівня 1909—1913 років. А 1924 р. виявився неврожайним, і валові збори різко впали до 651,4 млн. пудів, або 56,8 % від довоєнного рівня. Потім три роки були врожайними і в 1927 р. валові збори зернових досягли 1 102,9 млн. пудів, або 96,1 % довоєнного рівня. Не має сумніву, що якби не скорочення посівних площ під зерновими в 20-х роках у порівнянні з дореволюційним часом, то селяни України перекрили б рівень 1913 р. по валових зборах зерна. У 1928 р. знову був неврожай, і валові збори зерна знизились до рівня 799,5 млн. пудів, або 69,7 % від рівня 1909—1913 рр. У 1929 р. в Україні було зібрано 1 135,3 млн. пудів зерна, або 98,9 % від довоєнного рівня. Ця цифра наводиться в матеріалах про стан сільського господарства України, що їх ЦСУ УРСР підготувало для делегатів XI з'їзду КП(б)У в червні 1930 року⁶¹. Думається, що ця цифра дещо завищена, оскільки 1929 р. був несприятливим для зернових у багатьох районах республіки.

У 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг зерна, в 1927 р. — 615 кг. Багато це, чи мало? Дані за 1934—1938 рр. свідчать, що в СРСР вироблялося 425 кг зерна, в Австралії — 702 кг, у США — 719 кг, в Аргентині — 1 233 кг, у Канаді — 1 298 кг⁶². Отже, виробництво зерна в Україні на душу населення в 20-х роках не досягло дореволюційного рівня і відставало від аналогічних показників в основних країнах-виробниках хліба. Вироб-

ництво зерна в республіці в 20-х роках далеко відставало від раціональної норми — 1 000 кг в рік на людину (з урахуванням харчових, кормових і посівних потреб).

На стан зернового господарства України великий вплив мали погодні умови. Тричі — в 1921, 1924 і 1928 рр. — зернове господарство, особливо в Степу, страждало від посухи. Жорстока залежність сільського господарства України 20-х років від погодних умов — ще одне свідчення його екстенсивного характеру, слабкої інтенсифікації, обмеженого застосування передових агротехнічних прийомів, здатних протистояти засусі.

У 1927 р. індивідуальні селянські господарства Полісся зібрали 74,4 тис. пудів зерна, або 7 % від загальної кількості зібраної селянством України, на Правобережжі — 263,1 тис. пудів, або 24,9 %, на Лівобережжі — 281,3 тис., або 26,6 % і в Степу — 437,5 тис. пудів, або 41,5 %⁶³. Отже, основним зерновим районом в Україні був Степ.

Питома вага жита серед зібраних зернових становила в 1927 р. 29,1 %, озимої пшениці — 26,7 %, ярої пшениці — 8,9 %, ячменю — 10,2 %, вівса — 9,4 %, кукурудзи — 6,9 %, проса — 3,5 %, гречки — 3 %. Разом ці 8 головних зернових культур складали 97,7 % валових зборів зернових в індивідуальних селянських господарствах України⁶⁴.

Розглянемо хлібо-фуражний баланс УРСР за 20-ті роки (табл. 67). Безпосередньо сільським населенням України в 1923—1929 рр. споживалося 71,1 % валових зборів зерна. В окремі роки спостерігалось коливання від 64,3 до 81,6 %. Таким чином, у селянському господарстві споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Страхові запаси (остача на кінець року) пересічно становили 10,8 %. Це був недоторканий фонд на випадок стихійного лиха. В дореволюційному селі такі запаси, особливо в Степу, були звичайним явищем. Саме конфіскація цих запасів у селян під час громадянської війни і воєнного комунізму в Степу і призвела до голоду після засухи 1921 року. Товарна продукція (сальдо села) становила пересічно в 1923—1929 рр. в Україні 187,3 млн. пудів хліба, або 18,1 % від валового збору, з коливанням по роках —

від 7,6 до 24,2 %. У порівнянні — 1910—1913 рр., коли товарність становила 412 млн. пудів, у 1923—1929 рр. вона скоротилася на 54 %.

Товарна продукція селянських господарств складалася з двох частин: осередселянської та позаселянської. Осередселянська частина — це продукція, що купувалася селянами і, таким чином, не виходила за межі села. Позаселянська частина — це продукція, що реалізувалася за межами села, в місті і йшла також на експорт.

Встановити, яку частку товарної продукції становила осередселянська, а яку позаселянська — важко. Є точні дані про державні, планові закупки продукції. Відсутні точні дані, яку частку продукції скуповували приватні особи, мішечники. Можна лише приблизно встановити осередселянську і позаселянську товарну продукцію по селянських бюджетах. У 1922/23 господарському році товарна осередселянська частина хліба складала 69,5 %, а позаселянська — 30,5 %⁶⁵. Це був перший рік після голоду, і селяни колишніх голодних губерній посилено купували посівне зерно, а безпосівні — і хліб. Тому осередселянська частка виявилася значно більшою, ніж позаселянська. Вже в 1923/24 р. осередселянська товарна частка зерна скоротилася до 54,4 %, а позаселянська піднялася до 45,6 %⁶⁶. У 1925/26 р. осередселянська частка товарного зерна складала 32,2 %, а позаселянська — 67,8 %⁶⁷. Нарешті, в 1926/27 р. осередселянська частка зерна складала лише 19,5 %, а позаселянська — 80,5 %⁶⁸. Таким чином, на протязі 1922—1927 рр. спостерігалось поступове зменшення питомої ваги осередселянської частки товарного зерна і збільшення позаселянської. Пересічно осередселянська частка складала за 1922—1927 рр. 43,8 %, позаселянська — 56,2 %⁶⁹. У РРФСР у 20-х роках було приблизно таке саме співвідношення⁷⁰.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. Що ж спричинило таке явище, адже валова продукція зернового господарства була фактично відновлена? Думається, що головна причина криється в натурально-споживчому характері дрібного селянського господарства. Селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористуван-

ня після Жовтневої революції, трудящі селяни передусім збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. Це відбулося не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок товарної частки продукції. Так, у 1913 р. пересічне споживання зернових продуктів на одного селянина в Україні складало 15,62 пуди, або 0,7 кг на день, а в 1926 р. — 20 пудів, або 0,9 кг на день⁷¹. Окрім того, в 20-х роках зросло споживання м'яса селянами, пересічно на 4 кг на одну душу на один рік. А щоб отримати 1 кг свинини, потрібно згодувати свині 5 кг зерна⁷². Зростання споживання м'яса призвело до додаткових витрат зерна на кормові потреби. Враховуючи нові норми споживання зерна, збільшення селянського населення протягом 20-х років, ми підраховали, що в 1926 р. селяни споживали на 160 млн. пудів зерна більше, ніж в 1913 році⁷³. Товарна продукція в 1926 р. складала 219,38 млн. пудів⁷⁴. Разом ці дві цифри становлять 379,38 млн. Товарна продукція в 1913 р. складала 412 млн. пудів⁷⁵. Різницю в 38,62 млн. пудів можна віднести на рахунок розбіжності в посівних площах між 1913 і 1926 рр. і понаднормових страхових запасів у селянських господарствах. Таким чином, наше припущення, що зменшення товарної частини зерна пояснюється, в першу чергу, натурально-споживчим характером дрібно-селянського виробництва, цілком підтверджується цифровими даними. Висока товарність зернового господарства України в дореволюційний час значною мірою трималася на зменшених нормах споживання селян. Так, 15,62 пуди, що їх пересічно споживали до революції селяни України, було менше норми — 20 пудів зерна на рік на душу, що її вираховувала для селян у 1901 р. царська Комісія про розслідування причин зубожіння Центру Росії⁷⁶. Тому і не дивно, що отримавши землю, трудящі селяни підняли споживання хліба до фізіологічної норми — 20 пудів. Окрім того, потрібно зазначити, що до революції 60 % товарного хліба України давали поміщицькі та великі селянські господарства⁷⁷. Ліквідація перших та обмеження других після Жовтневої революції теж вплинули на товарність зернового господарства в бік її зменшення.

Товарність селянських господарств можна було змінити, впливаючи на фактори, котрими вона визначається. Один із найважливіших факторів — це ство-

рення матеріальної зацікавленості в реалізації продукту. Потрібно було зацікавити селян ціною на зерно. Вище було сказано, що політика цін, котру проводили прибічники командно-адміністративної системи, не створювала матеріальної зацікавленості у селян у збільшенні товарності зернових. Й. В. Сталін і його однодумці вбачали вихід з хлібних труднощів в переході від «відсталих і розпорошених селянських господарств до об'єднаних, великих, суспільних господарств, забезпечених машинами, озброєних даними науки і здатних виробити найбільшу кількість товарного хліба»⁷⁸. Вихід дійсно був для дрібних і розпорошених господарств в об'єднанні, кооперації. Але на добровільних засадах, при обов'язковій матеріальній зацікавленості і при збереженні для всіх селян вільного вибору форм землекористування. Й. В. Сталін же розкрив свій задум в іншій фразі цієї ж роботи: «І встановити такий режим, щоб колгоспи здавали державним і кооперативним організаціям весь свій товарний хліб під загрозою позбавлення субсидій і кредитів з боку держави»⁷⁹. А що то був за режим, наочно показав штучний голод 1932/33 року.

Розглянемо валові збори і реалізацію продукції технічних культур в індивідуальному селянському господарстві. Однією з головних технічних культур в Україні був цукровий буряк. Дореволюційний рівень збору цукрових перевершено в Україні в 1927 р., коли зібрали 560 230 тис. пудів буряків, або 112 % від рівня 1913 р. (табл. 68). Відновлення дореволюційного рівня виробництва цієї культури відбувалося головним чином за рахунок посівів буряку в індивідуальних селянських господарствах. Так, у 1925 р. селяни виростили 83 % буряків, у 1927 р. — 69,1 %. У дореволюційний час основну масу цукристих вирощували в поміщицьких маєтках, а на долю селян в 1913 р. припадало не більше 14 % вирощеної продукції⁸⁰. Валові збори цукрового буряку наприкінці 20-х років досягли вищих показників, ніж в дореволюційний час, але вихід цукру в перерахунку на кожного жителя республіки був менший: 39 кг пересічно за 1909—1913 рр. і 34 кг в 1927 році. Причина тут двояка: по-перше, виробництво цукру не встигало за ростом населення, по-друге, якість селянських буряків, їх цукристість була гіршою, ніж буряків з поміщицьких плантацій, що і призводило до зменшення

виробництва цукру. Втім, потрібно зазначити, що виробленого в 1927 р. цукру в Україні було цілком достатньо для харчових потреб громадян республіки, враховуючи, що харчова норма — 18 кг на рік на людину. Власне, в Україні пересічно споживали в 1913 р. 7,4 кг, а в 1927 р. — 8,1 кг. Решту вивозили за межі республіки⁸¹.

Урожайність цукрових буряків у селянському господарстві протягом 20-х років поступово зростала і в 1927 р. досягла пересічно по Україні 172 ц/дес., що було більше ніж до революції (159 ц/дес. у 1913 р.)⁸². Але врожаї в Україні були низькими у порівнянні з врожаєми тих країн, де цукристі теж були розповсюджені. Так, у середині 20-х років врожайність становила в Данії 350 ц, у Німеччині — 310 ц, у Бельгії — 310 ц, у Франції — 280 ц⁸³. Для підвищення врожайності цукристих потрібна була допомога селянству з боку радянської держави шляхом проведення землеустрою бурякосіючих господарств, контрактації посівів, надання поліпшеного насіння, штучних добрив тощо.

Основним районом бурякосіяння в Україні в 20-х роках було Правобережжя, де в 1927 р. зібрали 53,9 % валового збору цієї культури. На другому місці стояло Лівобережжя (34,4 %). Валові збори в Степу (7,8 %) і на Поліссі (3,9 %) були незначними (див. табл. 68).

До революції переважними сівачами цукрового буряку, окрім поміщиків, були заможні селяни. У 20-х роках на перше місце висунулися середняки (табл. 69).

Валові збори олійних культур — соняшнику, льону, коноплі — теж динамічно зростали в індивідуальних селянських господарствах України. Олія, вироблена з цих культур, була цінним харчовим продуктом, значна кількість її споживалася промисловістю, макуха йшла на корм худобі. Льон та коноплі були важливими прядивними культурами.

У 20-х роках на перше місце серед олійних культур вийшов соняшник, відсунувши на другий план льон та коноплі. Валові збори соняшнику в 1925 р. у порівнянні з 1913 р. зросли в Україні в 10 разів і досягли 44 060,0 тис. пудів (табл. 70). Питома вага індивідуальних селянських господарств у цьому врожаї складала в 1925 р. 78,1 %, а в 1928 р. — 98,2 %, тобто абсолютну більшість. Головним районом вирощування соняшнику був Степ, де в 1927 р. зібрали

71,2 % валових зборів цієї культури, а на Лівобережжі — тільки 24,7 %. Валові збори на Правобережжі (4 %) і на Поліссі (0,1 %) не відігравали значної ролі. Необхідно відзначити, що ріст валових зборів соняшнику найтісніше пов'язувався з умовами його збуту. Коли в 1925 р. співвідношення цін на соняшник і хліб склалося не на користь соняшнику, то селяни негайно скоротили його посіви в 1926 р., що привело до скорочення його валових зборів на 26 % у порівнянні з попереднім 1925 р. (див. табл. 70).

У селянському господарстві в 1928 р. було вирощено 1 422,6 тис. пудів насіння льону і вироблено 955 тис. пудів прядива, що складало 85,8 % його виробництва в Україні. 50 % виробництва льону припадало на Полісся, решта, майже порівну, розподілялася між Правобережжям, Лівобережжям і Степом. Але дореволюційний рівень продукції цієї культури в Україні в 20-х роках не був відновлений. У 1928 р. він становив ледве 69,2 % від рівня 1909—1913 років⁸⁴. Причина цього явища полягає в тому, що в Україні традиційно посіви льону здебільше розміщувались у поміщицьких господарствах, а селяни більше сіяли коноплі. Після ліквідації поміщицьких маєтків селяни, не задоволені цінами на льон, не поспішали розширяти його посіви, а свої потреби вони задовольняли коноплями.

У 1928 р. у селянському господарстві був вирощений найбільший за 20-ті роки врожай конопель — 6 039,8 тис. пудів конопляного насіння і вироблено 9 850,0 тис. пудів прядива, що складало 142 % від рівня 1913 року. Індивідуальні селянські господарства давали в 20-х роках 99,8 % виробництва конопель в Україні. Основним регіоном, де вирощувались коноплі, було Лівобережжя (35,2 %), на другому місці Правобережжя (31,8 %), на Поліссі — 19,5 %, у Степу — 13,5 %⁸⁵.

У 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві України було вирощено 563 376,8 тис. пудів картоплі, або 98,5 % від всього валового збору в Україні. На долю Правобережжя припало 46,1 % цієї кількості, на Полісся — 25 %, на Лівобережжя — 22,2 %, на Степ — 6,7 %⁸⁶. На одного жителя республіки припадало в 1928 р. 300 кг цього цінного продукту, потреби республіки були повністю задоволені⁸⁷.

У 20-х роках у селянських господарствах України відновили валові збори тютюну. В 1927 р. селяни зібрали 3 757 тис. пудів цієї культури, проти 2 960,3 тис. пудів у 1909—1913 рр.; 98,5 % всієї кількості українського тютюну вирощено на Лівобережжі⁸⁸.

У 20-х роках селяни відродили виробництво хмелю. Якщо в 1924 р. збір цієї цінної культури становив 12 тис. пудів, то в 1927 р. — 175 тис.⁸⁹ Потреби країни в цьому продукті повністю задовольнялися. 99 % виробництва цієї культури зосереджувались на Волинському Поліссі⁹⁰.

Товарність технічних культур у 20-х роках становила: по насінню олійних культур від 13,3 до 32,9 %, по льону-волокну від 0,7 до 12,9 %, по картоплі від 9,4 до 17,8 %, по конопляному прядиву від 5,7 до 20,3 %, по тютюну від 83,6 до 95,7 %, по хмелю від 61,1 до 91,4 %, по цукровому буряку від 87,8 до 92,3 % (табл. 71). Отже, серед технічних культур своєю товарністю виділялися три культури: цукровий буряк, тютюн і хміль, оскільки продукція цих культур була тісніше зв'язана з фабричною переробкою і ринком. В той же час більша частина олійного насіння перероблялася на селянських олійницях. Вироблена олія споживалася в селянських господарствах, лише незначна частина перетворювалася на товар. Картопля теж здебільше була натурально-споживчою культурою, і лише невелика частина потрапляла на ринок. Льон-волокну і конопляне прядиво в основному споживалися в селянському господарстві, де були розвинуті кустарні домоткані промисли. Селяни України в 20-х роках здебільше одягалися в домотканий одяг, виготовлений власноручно.

Таким чином, у 20-х роках індивідуальне селянське господарство України порівняно швидко відновило свої довоєнні посіви, а потім значно розширило посівний клин. Цей процес відбувався на недостатній технічній базі, в умовах дефіциту тягла, що підкреслює велику життєву силу селянина-трудівника, якщо він трудиться на вільній землі сам на себе. Зазнала змін у 20-х роках і структура посівів: у порівнянні з дореволюційним періодом скоротилася питома вага зернових і зросла — технічних культур. У цілому для України ці структурні зміни необхідно оцінювати як прогресивне зрушення, оскільки вони позитивно впливали на агрокультуру. У структурі зернових культур

у 20-х роках ринкові культури поступово повертали свої втрачені за час революції і війни позиції, витісняючи натурально-споживчі рослини. Швидше цей процес відбувався у краще забезпечених посівами господарствах, повільніше у гірше забезпечених, оскільки на перше місце селянин ставив завдання забезпечити натурально-споживчі потреби своєї родини, а потім усі інші. По виробництву валової продукції рільництва селяни України досягли в середині 20-х років рівня 1909—1913 рр., а потім і перевершили цей рівень. Разом з тим валові збори зерна в 20-х роках у республіці відставали від рівня 1909—1913 рр., врожаї, не зважаючи на певний прогрес, залишалися низькими, виробництво зернової продукції відставало від потреби в ньому, товарність становила лише половину дореволюційного рівня. Для виправлення становища необхідні були значні капіталовкладення в зернове господарство, створення матеріальної зацікавленості селян у підвищенні товарності, що не було зроблено. Необхідно було стимулювати, особливо для малопосівних господарств, створення різного роду кооперативних об'єднань. Вирішення ж зернової проблеми шляхом колективізації, до якої вдалися прибічники командно-адміністративної системи, без вирішення проблеми впровадження передових технологій у виробництво зерна, без матеріальної зацікавленості селян, шляхом голого адміністрування і репресій — марна справа. Селяни в 20-х роках відновили дореволюційні валові збори технічних культур, а по деяких з них і перевершили цей рівень. Але врожаї технічних культур, як і зернових, залишалися низькими, що серйозно гальмувало нарощення валової, а отже, і товарної продукції. Необхідні були вдосконалені технології, підвищення агрокультури, задоволення матеріальної зацікавленості селян-виробників, створення умов для широкого розвитку постачально-збутових, переробних, машинно-тракторних кооперативів. Велику роль у цьому процесі могла відіграти земельна громада. Село повільно розвивалося у цьому напрямі, та згортання непу і примусова колективізація звели цей процес нанівець.

5.3. Розвиток тваринництва

Тваринництво — друга за значенням галузь у селянському господарстві України. Вище ми розглядали стан з робочою худобою. Тут спинимося на продуктивному скотарстві, що давало людям молоко і молочні продукти, м'ясо і сало, вовну і шкіру тощо. В Україні до продуктивного скотарства належало поголів'я корів і молодняка великої рогатої худоби, свині, вівці та кози.

Перше питання, яке вимагає висвітлення, — це кількісні показники розвитку продуктивного тваринництва. Відновлення тваринництва в Україні після переходу до непу загальмувалось неврожаєм 1921 р. у Степу і викликаним ним голодом 1921/22 року. «Для тваринництва, — сповіщали агрокореспонденти з степових губерній України, — зимовий період 1921/22 р. був дуже важким»⁹¹. Так, 94,4 % повідомлень за 1921/22 р. вказують, що селянська худоба перезимувала погано. У 65,7 % випадків селяни змушені були годувати худобу соломною зі стріх, сухим листям, кураєм та іншими сурогатами⁹². Від такого «годування» спостерігався масовий падіж худоби. Окрім того, чимало тварин було зарізано голодним населенням. Тому кількість худоби різко скоротилася. Але необхідно зазначити, що більш-менш достовірних даних про поголів'я продуктивної худоби в Україні за 1921 р. нема⁹³. Тому ми можемо за 1921—1922 рр. оперувати лише відносними даними. Так, у Степу кількість великої рогатої худоби весною 1922 р. зменшилась у порівнянні з 1916 р. на 20,8 %, свиней — на 83,8 %, овець та кіз — на 5,8 %⁹⁴. Якщо прийняти дані весни 1921 р. за 100 %, то весною 1922 р. поголів'я великої рогатої худоби становило: на Донеччині — 80 %, на Миколаївщині — 77 %, на Катеринославщині — 66 %, на Запоріжжі — 65 %, на Одещині — 67 %; поголів'я свиней було: на Донеччині — 22 %, на Катеринославщині — 10 %, на Запоріжжі — 7 %, на Миколаївщині — 13 %, на Одещині — 20 %⁹⁵. У звіті Запорізького повітземвідділу за 1921 р. читаємо: «Повіт був надзвичайно багатий худобою, але від колишнього багатства лишилися одні крихи»⁹⁶.

Відродження тваринництва в Степу почалося з літа 1922 року. «Стан тваринництва в сучасний момент у порівнянні з тим, що було до 1 квітня 1922 р.,

завдяки достатку кормів значно покращався... Кількість великої рогатої худоби збільшилася на 40 %, овець на 100 %», — сповіщалося 1 жовтня 1922 р. у довідці відділу тваринництва Запорізького губземвідділу⁹⁷. У цілому в Степу поголів'я великої рогатої худоби до весни 1923 р. збільшилося в порівнянні з весною 1922 р. на 12,3 %, свиней — на 26,7 %, овець — на 28 %⁹⁸. Але в Лісостепу та на Поліссі стійловий зимовий період 1922/23 р. був несприятливий: 80 % повідомлень агрокореспондентів з цих регіонів України в 1923 р. сповіщали про нестачу кормів для худоби, що і призвело до скорочення поголів'я до весни 1923 р. на 12,3 % у порівнянні з весною 1922 року⁹⁹. Піднесення селянського тваринництва по всій Україні почалося з літа 1923 року. Динаміка цього процесу показана в табл. 72.

Корова — це обов'язкова тварина в селянському господарстві. Селянин позбувався її лише в найкритичніший момент існування його господарства. Без корови селянину дуже важко прогодувати родину, особливо дітей. Молоко, молочні продукти — важливий ринковий продукт. Нарешті, на Поліссі, на бідних піщаних ґрунтах, гній з-під корови — підвалина майбутнього врожаю, оскільки без угноєння там врожаю не буває. Тому, не зважаючи на всі труднощі війни та голоду, кількість корів у селянських господарствах на Україні в 1923 р. була більша, ніж у 1916 році. У 20-х роках кількість корів у селян невпинно зростала, досягши свого максимуму в 1928 р. — 3 943,9 тис. голів, або 134,4 % від рівня 1916 року. У 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві України зосередилось 99,6 % поголів'я корів республіки¹⁰⁰. Пересічно щороку поголів'я корів у селянських господарствах України в 1923—1928 рр. збільшувалося на 1,3 %, що переважає аналогічний щорічний дореволюційний показник за 1864—1914 роки. Стабільне зростання поголів'я нетелей (телиць старше 1,5 року) у 1923—1928 рр. свідчило, що селянські господарства України прагнули до подальшого збільшення череди корів і всіх своїх можливостей в цій справі не вичерпали. Скорочення поголів'я корів у 1928/29 р. було зумовлене двома причинами: несприятливе становище з кормами в Степу і на Лівобережжі, викликане недородом; податковий тиск

на заможні групи селянства, що змушував останніх посилено збувати худобу, в тому числі і корів.

По всій Україні відсоток молодняку великої рогатої худоби віком старше року до корів знизився з 44,8 % у 1916 р. до 23,4 % у 1923 році¹⁰¹. Тобто селяни різали телят у віці до року. Таким чином, вихід товарної яловичини різко впав. Особливо помітно виявилось це явище у Степу, що був до революції в Україні головним районом вирощування молодняку великої рогатої худоби на м'ясо на базі значних відходів пануючого тут зернового господарства. У 20-х роках відсоток молодняку старше року до корів у череді поступово збільшувався і досягнув у 1928 р. максимуму — 33,8 %. У Степу максимум був досягнутий в 1924 р. — 39,4 %. Але дореволюційне співвідношення корів і молодняку старше року не було досягнуте. Звичайно, це позначилося на кількості товарного м'яса. Причина полягає в тому, що дрібному селянському господарству не вистачало одночасно кормів і для робочої худоби, і для корови, і для м'ясного молодняку. Потрібно було реорганізувати кормову базу. В умовах екстенсивного скотарства селяни, відчуваючи брак кормів, штучно гальмували зростання поголів'я молодняку.

Поголів'я овець у селянському господарстві України в 1923 р. досягло 8 269,0 тис. голів, що становило 154 % від рівня 1916 р. (табл. 72). Це свідчення натуралізації селянського господарства в цей період, вовна йшла на домашні потреби селянської родини. Окрім того, під час голоду 1921/22 р. вівці краще збереглися, тому що на відміну від свиней харчувалися різними сурогатами. Як тільки сільське господарство почало відбудовуватися, кількість овець у селянському господарстві почала зменшуватися, вівці не витримували конкуренції з іншими тваринами.

Поголів'я кіз у порівнянні з іншими тваринами, наприклад вівцями, було незначне в селянському господарстві України. Їх кількість у 20-х роках зберігалася приблизно на рівні 1916 року. Вони більше розповсюджувались на Лівобережжі і в Степу (див. табл. 72). У 1928 р. у користуванні селян-одноосібників перебувало 99,4 % поголів'я овець і кіз України¹⁰².

У 1923 р. поголів'я свиней у селянському господарстві складало ледве 55 % тої кількості, яку воно мало в 1916 р. (див. табл. 72). Найбільше постражда-

ло свинарство від голоду 1921/22 р., але протягом 1923—1928 рр. селяни зробили великий ривок у цій галузі тваринництва. Рівень 1916 р. вони досягли вже в 1924 році. У 1928 р. свиней у селянському господарстві нараховувалося 5 750,0 тис., або 134 % від рівня 1916 року. Пересічно за 1923—1928 рр. селяни збільшували поголів'я свиней щорічно на 28,7 %. Це винятково високий приріст. Особливо відчутні успіхи спостерігалися в селян Лівобережжя, де в 1923—1928 рр. поголів'я цих тварин щороку збільшувалося на 38,9 %. Потрібно визнати, що таких темпів зростання поголів'я свиней ніколи більше не знало селянське господарство України. В 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві знаходилося 99,1 % всього поголів'я свиней України¹⁰³. У 1929 р. через підвищення податкового тиску на заможні верстви селянства, посиленого недородом і викликаного ним нестачею харчів, селяни скоротили поголів'я свиней до 3 441,4 тис. голів, або на 40 % у порівнянні з весною 1928 року.

Продуктивна худоба розподілялась серед селян дуже нерівномірно. У 1928 р. без корів було 34,42 % селянських господарств, одну корову мали 55,6 %, дві корови — 8,8 %, три корови — 0,92 %, чотири і більше корів — 0,26 %¹⁰⁴.

Селянські господарства без засобів виробництва та з засобами на суму до 200 крб. на двір, що їх звичайно відносять до бідняцьких, у 1927 р. складали 23,7 % господарств України, їм належало 6 % великої рогатої худоби, 3,5 % овець, 8,4 % свиней, 29,4 % кіз. Отже, за винятком кіз, питома вага бідняків далеко не співпадала з тією кількістю продуктивної худоби, що їм належала. Це були, як правило, безхудобні господарства, що не мали ні корів, ні свиней, ні овець¹⁰⁵.

Селянські господарства з засобами виробництва вартістю від 201 до 1 600 крб. на двір складали 72,3 % господарств. Це середняки. Їм належало 84,3 % великої рогатої худоби, 81,2 % овець, 80,5 % свиней, 67,1 % кіз. Отже, середнякам у доколгоспному селі належала переважна більшість продуктивної худоби¹⁰⁶.

Селянські господарства, що мали засобів виробництва на суму більше 1 600 крб. на двір і належали до дрібнокапіталістичних, складали 4 % від загалу,

але володіли 9,7 % великої рогатої худоби, 15,3 % овець, 11,1 % свиней, 3,5 % кіз¹⁰⁷. Цей прошарок селян мав лишки продуктивної худоби.

Пересічно на одне бідняцьке господарство в 1927 р. припадало всього на 32,7 крб. продуктивної худоби; на одне середняцьке — 145,4 крб.; на одне заможне — на 328,9 крб.¹⁰⁸. Отже, найбагатші господарства були краще забезпечені від бідняцьких продуктивною худобою в 10 разів, від середняцьких — у 2,3 рази.

На одне бідняцьке господарство в 1927 р. пересічно припадало по 0,3 корови, тобто більше двох третин бідняків корів не мали. На одне середняцьке господарство припадало пересічно 0,9 корів, тобто 9 середняків з 10 мали власних корів. Зокрема, незможні середняки, що мали засобів виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір, мали пересічно по 0,66 корови на двір; типові середняки, що мали засобів виробництва вартістю від 401 до 800 крб. на двір, мали пересічно по 0,9 корів на двір; заможні середняки, що мали від 801 до 1 600 крб. засобів виробництва на двір, мали по 1,2 корови на двір. Дрібнокапіталістичні господарства пересічно мали по 1,5 корови на двір¹⁰⁹.

Необхідно розглянути умови догляду за худобою, кормове питання, породу, оскільки від цього значною мірою залежала продуктивність тваринництва.

Достатня і раціональна годівля худоби — важливий чинник підвищення її продуктивності. З квітня і до середини листопада селянська худоба здобувала собі корм на пасовиську. Стійлове утримання худоби влітку в Україні в селянських господарствах не практикували. На Поліссі і свиней влітку виганяли на пасовище¹¹⁰. У зоні трипільля, особливо де існувала общинна форма землекористування, головним пасовищем для селянської худоби була толока до жнив і стерня після жнив. На Поліссі худобу випасали в лісі та чагарниках. У Лісостепу такі можливості були обмежені. В зоні рябopілля головним пасовиськом був вигін. У Степу для пасовищ використовувалися і перелоги. Однак наявних пасовищ на Україні не вистачало. Тому в багатьох районах республіки селяни пасли худобу вздовж доріг, на межах, використовували непридатні землі. Всюди по Україні був заведений порядок, згідно з яким під час літнього тримання худоби на випасах вдома її підгодовували різними додат-

ковими кормами — гичкою, бур'яном з городу, травою тощо. Підрахунки свідчать, що поживність підкорму складала 23 % загальної кількості кормів на одну корову на час пасовиці¹¹¹. Взимку як основний корм для великої рогатої худоби, овець та кіз використовували солому та полову, тобто грубі корми. Сіна та концентрованих кормів (висівки, макуха, зерно) і корнеплодів худоба отримувала недостатньо. Наприклад, у Данії в 20-х роках молочним коровам давали: 32,1 % концентрованого корму, солома ж складала лише 6,5 % раціону¹¹². В Україні ж 57,8 % раціону складали грубі корми, сягаючи на Лівобережжі 59,3 %. Селянська худоба дуже мало споживала корнеплодів (7,1 % від загалу, а в Степу взагалі мізерну кількість — 0,75 %). Зимовий кормовий раціон селянської худоби відзначався несприятливим білковим відношенням: від 1 : 15,3 у Степу до 1 : 18,3 на Правобережжі. За нормальних умов годівлі продуктивних тварин білкове відношення повинно складати 1 : 10¹¹³. Отже, і зимова годівля худоби була вкрай незадовільна. Вона містила надто велику питому вагу соломи, мало соковитих кормів, недостатньо білків. У цілому на протязі року селянська худоба аж ніяк не отримувала тої раціональної норми кормів, що була необхідна. Так, на основі даних селянських бюджетів в середині 20-х років на Поліссі бракувало 43,9 %, на Правобережжі — 40,5 %, на Лівобережжі — 31,9 %, у Степу — 35,3 %, а в цілому по Україні 37,6 % крохмальних еквівалентів від раціональних норм¹¹⁴. Можливо ці розрахунки потрібної кількості кормів на годівлю худоби в селянських господарствах дещо перебільшені, але ми все ж таки повинні визнати, що годівля худоби в більшості селянських господарств України в 20-х роках не задовольняла потреби ні за якістю, ні за кількістю. Вона була злиденною, убогою, надміру одноманітною.

На продуктивність худоби серйозно впливали умови її утримання. У 20-х роках тільки 20 % селянської худоби зимувала в теплих хлівах на Поліссі, 41,5 % у Лісостепу і 63,8 % у Степу¹¹⁵. У Данії в 20-х роках вся худоба взимку утримувалась у теплих приміщеннях, в Україні ж — здебільше в необмазаних, холодних і темних хлівах, без стоку сечі і без підлоги. На Поліссі, крім того (73 % свідчень) всю худобу всю зиму тримали на гною, оскільки останній був не-

обхідний як угноєння, а селяни вважали такий спосіб зберігання гною найкращим. У Лісостепу та Степу гній здебільше вичищався селянами, але не з гігієнічних міркувань, а тому, що кізяки йшли на паливо селянам¹¹⁶. Отже, селяни практикували дуже примітивний догляд за продуктивною худобою, що негативно впливало на її продуктивність.

Молочність, вихід м'яса, інші показники продуктивності скотарства залежали і від порід худоби. На Поліссі в 20-х роках переважали безпорідні корови, що становили до 76,5 % всієї череди. На другому місці стояла місцева поліська порода (20,6 %). Інші породи в селянських господарствах Полісся зустрічалися дуже рідко. На Правобережжі третина селянських корів були безпорідними, на другому місці стояла сіра українська порода. Ця ж порода корів переважала і в селянському господарстві Лівобережжя. У Степу велике поширення набули корови червоної німецької породи (35 %), а на другому місці — корови сірої української породи¹¹⁷. Червону німецьку худобу завезли в Україну в ХІХ ст. колоністи. Сіра українська порода виведена в Україні, але до революції вона мала поширення здебільше в поміщицьких маєтках. Після ліквідації останніх частина корів цієї породи влилася в селянську череду, особливо в Лісостепу. Симентальська, швицька, білоголова, калмицька породи корів були в меншості серед селянських корів. Перелічені породи в переважній більшості не були чистокровними, вони у селянському господарстві перемішувалися з безпорідними, що негативно впливало на їх удійність. Усі селянські свині в 20-х роках на Поліссі належали до безпорідних, на Правобережжі вони складали 88,2 % стада, на Лівобережжі — 75 %, у Степу — 73,3 %¹¹⁸. Проста безпорідна вівця переважала на Поліссі (від 85,7 до 100 % поголів'я по районах), на Правобережжі — 85 %, на Лівобережжі — від 52,5 до 83,5 %, у Степу від 34 до 42 % отари. На Лівобережжі набули ще поширення вівці решетилівської породи, у Степу — волоської, на Волинському Поліссі — романівської¹¹⁹. В цілому необхідно зробити висновок, що племінний склад селянської худоби в 20-х роках був незадовільний і потребував докорінного поліпшення.

Розглянемо продуктивність селянського тваринництва, передусім молочного господарства. Пересічна

удійність селянських корів складала 1200 л на рік¹²⁰. По окремих регіонах вона становила: на Поліссі — 860—980 л, на Правобережжі — 1080—1100 л, на Лівобережжі — 1200—1250 л, у Степу — 1450 л¹²¹. Наведені дані свідчать, що річні надої збільшувалися в селянському господарстві в напрямі з Полісся до Степу. Не викликає сумніву, що на рівень надоїв впливав племінний склад череди. На Поліссі переважала безпорідна худоба, а тому і надої одержували найнижчі. На Правобережжі безпорідні корови становили лише третину череди, що негайно вплинуло на її продуктивність. На Лівобережжі переважали корови сірої української породи, то й надої зростали. У Степу понад третину поголів'я становила червона німецька порода, що в 2,5 рази переважала по удійності поліську безпорідну корову; отже, і надої в регіоні були вищими. Але в порівнянні з надоями від корів у селянських господарствах Данії в середині 20-х років, де вони пересічно складали 3400—3500 л на рік¹²², потрібно визнати, що продуктивність молочного скотарства в Україні була низька. Особливо низькі надої одержували від корів у бідніших групах селян. Так, за даними робсельнспекції за 1925 р. удій від корови в селянських господарствах, що мали річний валовий прибуток до 200 крб. на рік на двір, становив на Київщині лише 450 л, на Чернігівщині — 620 л. У господарствах середняків, що мали річний валовий прибуток до 800 крб. на двір, надої від пересічної корови становили на Київщині 940 л, на Чернігівщині — 960 л. І нарешті, в господарствах, що мали річний валовий прибуток до 1400 крб. на рік, надої від корови складали на Київщині 1400 л, на Чернігівщині — 1200 л¹²³. Головна причина різниці в продуктивності корів, що належали селянським господарствам з різним рівнем заможності, полягала в кормовій базі. Досліди показали, що можна збільшити надій від звичайної безпорідної поліської корови вдвічі, якщо скласти раціон її годування відповідно до норми¹²⁴. Як писав очевидець: «Вона, корова, ще змалку бідує: зимує в холодних хлівах, годують лише соломкою і половою, стоїть вона по коліно в бagnaюці, а влітку пасеться на голій толоці. Немає у світі ще десь такої терплячої худоби, що прожила б довший час у таких умовах. Проте, хоч і як наша худоба терпить, але корови сірої української степо-

вої породи дають густе молоко, нехай і не багато. За рік українська корова дає до 40 відер молока, якщо доїться з телям, а без теляти — відер 80—90 і удій більшає, коли краще годувати і доглядати. Удій може зрости, як то у кращих господарів, до 130—140 відер на рік»¹²⁵.

Кормове питання в 20-х роках стало головним для селянського тваринництва. Без його вирішення не можна було сподіватися на різке збільшення продуктивності. Отже, необхідно було впроваджувати травосіяння, просапні культури, підвищувати продуктивність пасовищ, провадити меліорацію непридатних земель, тобто реорганізувати рільництво. А для цього потрібно було збільшити капіталовкладення у сільське господарство.

До революції селянське молочне господарство в Україні розвивалося в натурально-споживчій формі, своїх молочних продуктів населенню України не вистачало і щороку в міста довозили 450—500 тис. пудів масла і сиру з інших районів¹²⁶. На 1923—1929 рр. припадає період швидкого розвитку молочарства та молочарської кооперації на Україні. Потребу міських жителів у молочних продуктах селянське господарство України задовольняло повністю, при цьому через молочарську кооперацію на одну третину¹²⁷. Товарність молока в індивідуальних селянських господарствах у 20-х роках поступово зростала завдяки неухильному збільшенню поголів'я дійних корів. За даними агрокореспондентів у середині 20-х років від 12 до 22 % селян Полісся, 24,4 % господарів на Правобережжі, 24—36,3 % дворів на Лівобережжі, і 22,5—32,3 % селян у Степу систематично продавали молоко і молочні продукти¹²⁸. При цьому найбільшу ринковість селянське молочне господарство мало в приміській зоні. Так, ринковість молочного господарства в Київському районі в 1925 р. складала 45 %, в той же час у віддалених поліських районах того ж округу молочне господарство мало натурально-споживчий характер¹²⁹.

М'ясний напрямок у великому рогатому скотарстві, як це видно з кількості дорослого молодняку (див. табл. 72), у більшості регіонів України не був основним. Розвиток м'ясного напрямку цієї галузі скотарства в умовах малоземельних районів України натикався на цілу низку перешкод: недостачу кормів,

брак скороспілих порід, несприятливу ринкову кон'юнктуру для збуту великої рогатої худоби на закордонному ринку¹³⁰. Тільки в східних районах Степу, де поширилась калмицька м'ясна порода, вирощувалось чимало молодняку та було досить грубих кормів, м'ясний напрямок у великому рогатому тваринництві зберігав своє значення¹³¹. Підраховано, що для збільшення вдвоє продуктивності м'ясного тваринництва потрібно вдвоє збільшити кількість кормів, особливо концентратів — ячменю, макухи тощо. А для того щоб подвоїти молочну продукцію, варто збільшити видачу кормів лише на 20 %¹³². Тому дрібне селянське господарство з обмеженими кормовими ресурсами робило ставку не на м'ясний напрямок, а на молочне скотарство. Якщо в череді молодняку старше одного року 31,5 % від кількості корів, то це та кількість, яка потрібна для заміни старих корів. Якщо молодняку, старше одного року, в череді більше 49 %, то це означає, що весь приплід господарство використовує для м'ясної мети¹³³. З табл. 72 видно, що на Поліссі молодняк старше року становив у 1923—1929 рр. 21,6—34 %. Отже, тут могли бути тільки незначні лишки м'ясного молодняку. На Правобережжі молодняк старше року по відношенню до корів становив у 1923—1929 рр. 17,5—26,8 %. Отже, селяни цього регіону м'ясний молодняк не вирощували. На Лівобережжі в 1924 р. молодняк складав 40,3 %, в інші роки коливався від 29,6 % у 1923 р. до 29,9 % у 1929 році. Отже, тут, як і на Поліссі, могли бути лише обмежені лишки м'ясного молодняка. Подібна ситуація в 20-х роках склалася і в Степу, окрім південно-східних округів.

Пересічна забійна (різницька) маса молодняку великої рогатої худоби старше року в селянських господарствах у середині 20-х років за даними агроко-респондентської мережі становила: на Поліссі — 85,2 кг, на Правобережжі — 88,5 кг, на Лівобережжі — 87—101 кг, у Степу — 91—92 кг. Це дуже низький показник. У США в 1907—1924 рр. він був вдвічі більшим¹³⁴. Молодняк великої рогатої худоби, як показали селянські бюджети України за 1927/28 р., отримував до дворічного віку приблизно 100 кг зернових кормів, в той же час як молодняк м'ясних порід США тільки в перший рік свого життя отримував до 1000 кг¹³⁵. Отже, головна причина низької продук-

тивності м'ясних порід селянського тваринництва в Україні в 20-х роках — відсутність достатньої кількості кормів.

В умовах недостачі кормів для м'ясного напрямку вирощування великої рогатої худоби на перше місце в селянському господарстві стало висуватися свинарство. Наявність цукроварень та спиртзаводів, де була велика кількість відходів (брага, маляса, жом) стимулювало розвиток свинарства, особливо на Лівобережжі. Тут у середині 20-х років на 100 свиней віком старше одного року припадало 200—300 підсвинків, що свідчить про скороспілість свиней і швидкий обіг капіталу в свинарстві¹³⁶. На Поліссі свинарство існувало на природних кормових угіддях — на луках і лісових пасовищах при дуже примітивній культурі догляду. Тому для нього була характерна пізньоспілість, мала маса свиней, невеликий відсоток у стаді¹³⁷. Товарність селянського свинарства в середині 20-х років складала: на Поліссі 6,7—11,3 %, на Правобережжі — 20,3 %, на Лівобережжі — 25,5—36,5 %, у Степу — 12,0—17,3 % від валової продукції¹³⁸. Таким чином, найбільшу товарність свинарство мало на Лівобережжі, найменшу — на Поліссі. Убійна маса свиней старше одного року в селянському господарстві України, за даними селянських бюджетів 1926/27 господарського року, становила в малопосівних групах 91,7 кг, в середньопосівних — 109,8 кг, у багатопосівних — 127,8 кг¹³⁹. Таким чином, убійна маса свині зростала паралельно із збільшенням розміру господарства. Причина цього явища — це недостатнє годування свиней у бідняцьких господарствах. У порівнянні зі свинарством передових європейських країн, свинарство в Україні в 20-х роках вважалось відсталим. Один із головних показників інтенсивності галузі — швидкість відгодовування свині до забійної маси. У 20-х роках в Данії для відкорму свині масою 100 кг фермер витрачав 6—7 місяців. В Україні для цього селянину потрібно було пересічно 2 роки¹⁴⁰.

Продукція вівчарства в селянському господарстві України в 20-х роках мала здебільше натурально-споживчий характер. Так, на Поліссі 95 % виробленої баранини споживалось у селянському господарстві. В тих місцевостях, де вівці доїлися, молочні продукти на 100 % споживалися самими селянами. Овчини, за винятком смушок, майже повністю використовувалися

ли для натуральних потреб власної родини¹⁴¹. В 20-х роках на ринок потрапляло лише 4,8—20,2 % селянської вовни¹⁴².

Табл. 73 дає уявлення про товарність продукції тваринництва в 1923—1929 роки. Шкури-сировина були товарними на 23,1—49,9 %, на протязі 20-х років товарність цієї продукції невинно зростала. Думається, що невинне зростання поголів'я худоби в селянському господарстві, великий попит на шкіряну сировину, відбудова і швидкий розвиток шкіряної промисловості зумовили підвищення товарності цієї продукції. У 20-х роках невинно зростала товарна продукція м'яса і сала. У 1923/24 р. вона складала 24 % від валу, а в 1927/28 р. вже 52 %, тобто за п'ять років зросла більше ніж вдвічі. Такого швидкого зросту м'ясної продукції наша республіка більше ніколи не знала. У натуральному обчисленні в 1927/28 р. на ринок було поставлено 20,8 млн пудів м'яса і сала¹⁴³. У 1927/28 р. у тваринництві України було вироблено пересічно по 24 кг м'яса на одного жителя республіки¹⁴⁴. Звичайно, це дуже скромний показник споживання, адже пересічно це лише по 66 грамів на день. При цьому, за даними селянських бюджетів, у 1926/27 р. у родині селянина-бідняка споживалося пересічно 12,5 кг м'яса на душу, в родині середняка — 16,4 кг, в родині заможного селянина — 21,7 кг¹⁴⁵. Споживання м'яса в селянських родин на рівні 35—45 г в день на душу свідчить про надзвичайно низький рівень м'ясного харчування. Для порівняння, у 1927 р. у США на 1 душу доводилося 69,5 кг, або по 190 г в день, у Німеччині в 1909—1913 рр. доводилося 52,2 кг на рік, або по 140 г щодня¹⁴⁶. Товарність молока та молочної продукції в 20-х роках теж зростала, досягнувши в 1927/28 р. рівня 28 %. У натуральному обчисленні це становило в 1925/26 р. 73,1 млн пудів, у 1926/27 р. — 77,1 млн¹⁴⁷. На одного жителя республіки в 1926/27 р. припадало по 160 кг молока і молочних продуктів на рік, або по дві склянки молока щодень¹⁴⁸. Товарність вовни в 20-х роках теж зростала: з 4,8 % у 1923/24 р. до 20,2 % у 1927/28 році. Але мусимо визнати, що її товарність була невисокою. У натуральному обчисленні це становило 102 тис. пудів у 1927/28 році¹⁴⁹. Значно вищою була товарність щетини (91,3 % у 1927/28 р.), що пов'язано з її фаб-

ричною переробкою. Товарна продукція яєць складала 39,2 % у 1923/24 р. і 58,8 % у 1927/28 році. На одного жителя республіки в 1927/28 р. доводилося по 74 яйця на рік¹⁵⁰, що в цілому задовольняло потребу.

Таким чином, на протязі 20-х років селянство докладало чималих зусиль для відродження і дальшого розвитку тваринництва України. Поголів'я худоби відновилося, кількість корів, овець, кіз, свиней у 1928 р. значно перевершило рівень 1916 року. В індивідуальному селянському господарстві в 20-х роках зосереджувалось понад 99 % поголів'я продуктивної худоби республіки. Отже, воно було основним виробником м'яса, молока, шкіри, вовни та інших продуктів тваринництва. Але кормове питання було вузьким місцем селянського тваринництва. Недостатнє, незбалансоване, бідне на білки годування, погані умови утримання і незадовільний племінний склад худоби спричинили до низької продуктивності селянського тваринництва. За всіма показниками воно далеко відставало від тваринництва західних країн. Щоб радикально змінити на краще становище в тваринництві, селянські господарства республіки потребували значних капіталовкладень, реорганізації рільництва — основи для вирішення кормового питання. Без державної допомоги і кооперування дрібні селянські господарства цього зробити були не в змозі.

* * *

Землеробство і тваринництво в індивідуальному селянському господарстві в 20-х роках не тупцювало на місці. Площа під віджилими трипільям, рябопільям, перелогамі неухильно скорочувалася. Виникла і поширювалася поліпшена просапна система землеробства. Чорні, чисті, зайняті пари поступово витісняли толоку і зернове безпар'я, селяни розширювали площу злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноєння ріллі. Але всі ці позитивні зрушення відбувалися повільно. Швидше ці передові прийоми агротехніки застосовувалися у заможних господарствах, зокрема у хуторян та відрубників. Община та система відкритих полів стояли на перешкоді новацим у сільському господарстві. Щоб впровадити передові прийоми агротехніки в усі селянські господарства, потрібно було здійснити перехід до системи громадських сівозмін, з обов'язковим дотриманням охоронних ланів, налагодити поставання селян насінням сіяних трав, вирішити питання збуту продукції просапних культур, докорінно поліпшити становище із забезпеченням бідніших шарів селянства тяглом тощо. На ці потреби необхідні були значні кошти, яких більшість селян не

мала. Отже, необхідна була відповідна фінансова і кредитна допомога з боку держави, податкові пільги і заохочуюча цінова політика. У 20-х роках індивідуальне селянське господарство відновило і розширило дореволюційний посівний лан. З виробництва валової продукції рільництва селяни України досягли і перевершили дореволюційний рівень. Але товарність зерна — основної продукції українського рільництва — складала лише половину дореволюційного рівня. Для піднесення товарності потрібно було матеріально зацікавити селян у реалізації зерна, значно збільшити капіталовкладення в зерноге господарство, оскільки без впровадження передових технологій годі було сподіватися вирішити зернову проблему. Виробництво і реалізація технічних культур у 20-х роках досягли дореволюційного рівня, а по таким важливим культурам, як соняшник і коноплі, значно перевершили його. Але, як і по зерну, необхідні були додаткові капіталовкладення, щоб впровадити досконаліші технології і матеріально стимулювати селян до вирощування технічних культур. На протязі 20-х років селяни відродили і продуктивне скотарство. Але на шляху поступу селянського тваринництва стояло кормове питання, яке, в свою чергу, не можна було вирішити без докорінної перебудови рільництва. Відповідні структури, яким належало виконання поставлених життям завдань на селі — це різного роду кооперативні об'єднання, зокрема земельні громади. Але для функціонування цих структур потрібно було забезпечити їх господарську і правову самостійність, зменшити податковий тиск і відрегулювати цінову політику.

РОЗДІЛ 6

БЮДЖЕТ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Бюджет — це розпис прибутків та видатків господарства за певний відрізок часу. Саме бюджет віддзеркалює в цифрах все багатогранне буття селянина як всередині господарства, так і в зв'язках з навколишнім світом. Бюджет дає найбільш конкретні дані про життєвий рівень селянина.

Передусім потрібно дослідити розмір основного капіталу селянського господарства — основи бюджету. Основний капітал у порівнянні з дореволюційним часом у 20-х роках помітно зріс і становив у 1923 р. 2304,9 млн крб., а у 1927 р. — 2814,6 млн крб.¹. Якщо в 1913 р. на одну душу в селянському господарстві припадало по 109,8 крб. основного капіталу, то в 1928 р. — по 117,8 крб.². Отже, зріст становив 7,4 %, незважаючи на значні руйнування селянського господарства під час війн, на недороди 1921 і 1924 років. Потрібно також зважати і на значний приріст селянського населення в 20-х роках, що не могло не позначитися на сумі основного капіталу в перерахунку на одного їдця. Отже, перехід у ході революційних аграрних перетворень переважної більшості конфіскованих земель до рук селянства привело до зростання розмірів основного капіталу, а отже, і до зростання його заможності. Матеріальне становище більшості селян у 20-х роках неухильно поліпшувалося.

Розмір основного капіталу селянського господарства зростав у напрямку від безпосівних і малопосівних до багатопосівних (табл. 74). При цьому різниця між полярними групами була досить значною, а з роками вона поглиблювалася. Якщо в 1923/24 господарському році основний капітал господарства з

посівної групи, що сіяла понад 15 дес. на двір, переважав капітал господарства з безпосівної групи в 31 раз, то в 1925/26 р. — вже в 48 разів. Дані табл. 74 свідчать також про найтісніший зв'язок розміру основного капіталу з врожайністю. Так, 1923 р. був врожайним, що негайно привело в 1923/24 р. до збільшення розмірів основного капіталу в усіх посівних групах (пересічно по Україні на 18,0 крб.). А 1924 р. був неврожайним, і ми бачимо зменшення основного капіталу в 1924/25 р. (пересічно по Україні на 25,6 крб.). Наступний 1925 р. був врожайним і збільшення основного капіталу в 1925/26 р. складало пересічно по Україні 76,6 крб. Оскільки рівень врожайності в 20-х роках значною мірою визначався кліматичними умовами, то ми можемо констатувати, що добробут селянина безпосередньо залежав і від погодних умов. Послабити цю жорстку залежність, добитися високих і стабільних урожаїв, а отже, і забезпечити стабільне підвищення матеріального добробуту трудівників села можна лише на шляху впровадження інтенсивних технологій, введення нових і поліпшених сортів сільськогосподарських культур, переходу до передової агрокультури. А для впровадження нових технологій і агротехніки потрібні були значні капіталовкладення, гнучка політика кредитів, цін, пільг тощо. А це робота не одного десятиріччя.

Важливим показником рівня добробуту селянина є дані про приріст основного капіталу. Виявилося, що в 20-х роках швидкість приросту основного капіталу була більшою саме у середньопосівних групах, а меншою в мало-посівних і вищепосівних. Так, пересічно по Україні вона становила в 1923/24 р. у тих, хто сіяв від 4 до 6 дес. на двір 3,2 %, а в групі, що висівала від 6 до 9 дес. — 2,9 %. У тих, хто сіяв менше 4 дес. і більше 9 дес., приріст становив значно менший відсоток. Подібні процеси спостерігалися і в 1925/26 р. (див. табл. 74). Таким чином, у докол-госпному селі передусім зміцнював свої позиції середняк.

Дані табл. 74 свідчать, що пересічно найбільший розмір основного капіталу мали селянські господарства у Степу, за виключенням 1923/24 р., коли господарства степовиків ще не оправилися від наслідків посухи 1921 року. На останньому місці за цим показником стояло селянське господарство Правобережжя.

На нашу думку, причиною цього явища була нерівномірність у землезабезпеченості селян різних регіонів республіки. Саме правобережні селянські господарства і мали найменшу землезабезпеченість, що і зумовило найменший розмір основного капіталу пересічного господарства цього регіону республіки.

З розміром основного капіталу тісно пов'язана його будова. До її складу входила худоба, птиця, бджоли, будівлі, реманент, запаси продуктів, кормів і матеріалів (табл. 75). Вся вартість основного капіталу кожної посівної групи нами прийнята за 100 %. Це дозволяє встановити питому вагу різних елементів його будови. Аналіз показує, що в усіх регіонах України і в усіх посівних групах на першому місці по вартості капіталу стояли будівлі. Пересічно на них припадала майже половина всіх капіталів селянського господарства. На другому місці стояла худоба, пересічна вартість якої складала від $1/5$ до $1/4$ всіх капіталів селянського господарства, коливаючись по роках і по регіонах від 18,9 % на Правобережжі в 1924/25 р. до 31,5 % у 1923/24 р. на Лівобережжі. Кількість худоби, а отже, і її вартість у селянському господарстві тісно була зв'язана з врожайністю і забезпеченням кормами. По всіх регіонах України чітко простежується зменшення питомої ваги останньої в будові основного капіталу в неврожайному 1924/25 р. у порівнянні з врожайними 1923/24 і 1925/26 роками. Пересічно по Україні це виглядало так: у 1923/24 р. вартість основного капіталу в худобі становила 27,7 %; у 1924/25 р. — 20,0 %; у 1925/26 р. — 26,6 %. Третє місце в будові основного капіталу селянського господарства поділяли між собою реманент і запаси. Але були і свої особливості. При уважному вивченні структури основного капіталу помітна тенденція до збільшення питомої ваги вартості реманенту у краще забезпечених посівами господарствах і підвищення вартості реманенту у Степу та частково на Лівобережжі, де селяни мали більше посівів, ніж на Правобережжі та на Поліссі. Отже, вартість реманенту у селянському господарстві була найтісніше пов'язана з його землезабезпеченістю. Пересічно по Україні на реманент припадало від 13,3 до 15,4 % вартості основного капіталу селянського господарства. У Степу цей показник був вищий (16,3—20,3 %), на Правобережжі нижчий (9,4—11,1 %). Така низька пито-

ма вага реманенту серед капіталів — ще одне свідчення недостатньої технічної забезпеченості індивідуального селянського господарства в 20-х роках і переважання ручної праці. Аналіз будови селянського основного капіталу без заперечень свідчить, що із збільшенням посіву в господарстві зростала питома вага тих його елементів — худоби та реманенту, від яких безпосередньо залежали продуктивність і ефективність господарства. Цей зв'язок не завжди був прямолінійним (більше посіву — більше худоби і реманенту), але тенденція вимальовувалася цілком однозначно. Порівняння питомої ваги вартості худоби і реманенту і вартості будівель та запасів свідчить, що багатопосівні господарства мали кращу органічну будову капіталу, тобто ведення їх було продуктивнішим. Отже, розміри і будова основного капіталу мали вирішальне значення для прибутковості селянського господарства.

Розглянемо гуртовий (валовий) прибуток селянського господарства. У нашому розпорядженні дані за 1923—1926 роки. За 1923/24 господарський рік обчислення виконане в золотих карбованцях 1913 р., оскільки нестабільний курс радзнаку не давав можливості вести підрахунки в цінах 1923/24 р.; інші підрахунки виконані в червінцевому обчисленні, оскільки з 1924 р. червінець витіснив радзнак з обігу.

Дані табл. 76 свідчать, що в 1923/24 господарському році в Україні гуртовий прибуток пересічного селянського господарства складав 536,71 крб., коливаючись від 141,42 крб. у безпосівній групі до 1592,84 крб. у групі, що засівала понад 15 дес. на двір. Отже, найзаможніша група мала пересічно на двір прибуток в 11,3 разів більший, ніж у найбіднішої групи. Це явище було характерним для всіх регіонів України. Так, на Поліссі аналогічний показник становив 5,1; на Правобережжі — 7,1; на Лівобережжі — 10,7; у Степу — 5,8. При цьому необхідно зазначити, що до бюджетного обстеження потрапили селянські господарства вище середнього рівня. Пояснити цю обставину можна тим, що саме поняття «бюджет» передбачало хоч трохи урівноважене господарство, а його нелегко було знайти серед бідноти. Наприклад, по Полісся і Степу відсутні дані по безпосівних господарствах, а такі ж господарства існували. Отже, можна зробити висновок, що різниця

у гуртовому прибутку між полярними групами селянських дворів напевно була значнішою, ніж то видно з даних табл. 76. Порівнюючи гуртовий прибуток господарств за 1923/24 р. з різних регіонів України, помічаємо, що найзаможніші селяни у Степу (пересічно 636,09 крб. прибутку), на другому місці селяни Лівобережжя (549,6 крб.), на третьому — Полісся (545,93 крб.) і на останньому — Правобережжя (358,07 крб.). Отже, пересічне господарство на Правобережжі отримало в 1923/24 р. прибутку на 278,02 крб., або на 44 % менше, ніж у Степу. Пояснюється така значна різниця у прибутках селян різних регіонів України лише їхньою землезабезпеченістю. У Степу пересічна землезабезпеченість господарств, охоплених бюджетним обстеженням, становила 9,86 дес. на двір, а на Правобережжі — лише 3,67 дес. Землезабезпеченість селянських господарств різних регіонів України вишикувалася у динамічний ряд точнісінько в такому порядку, як і їх прибутковість: на першому місці Степ, потім Лівобережжя, на третьому місці — Полісся і на останньому — Правобережжя. Таким чином, гуртова прибутковість селянського господарства України прямо залежала від його землезабезпеченості. Про це свідчить і склад гуртового прибутку. Пересічно по Україні на сільське господарство в 1923/24 р. припадало 84,7 % прибутку селянина, а поза власним сільським господарством прибутки складали 15,3 %. Зокрема, у Степу прибуток від сільського господарства складав 86,6 %, на Лівобережжі — 85,9 %, на Поліссі — 85,3 % і на Правобережжі — 76,7 %. Степове селянське господарство було найкраще забезпечене землею, а тому і найвищий відсоток прибутку воно мало від сільського господарства. Правобережжя найгірше було забезпечене землею, а тому правобережне селянство мало найменший відсоток доходу від сільського господарства. Залежність між рівнем землезабезпеченості і прибутковістю від сільського господарства — прямопропорційна. Цю залежність видно також і в розрізі посівних груп: чим більше посіву в господарстві, тим вищий відсоток прибутку припадав на сільське господарство і навпаки.

Від рілництва селяни України в 1923/24 р. отримали левову частку прибутку — 55,8 %, зокрема в Степу — 60,9 %, на Лівобережжі — 54,8 %, на По-

ліссі — 52,0 % і на Правобережжі — 49,7 %. Прибуток від тваринництва займав друге місце: пересічно по Україні 20,8 % (на Поліссі — 25,3 %, на Лівобережжі — 21,9 %, у Степу — 19,3 %, на Правобережжі — 17,4 %). Отже, прибуток від тваринництва складав найбільший відсоток у селян-поліщуків. Це і не дивно: саме цей регіон України був найкраще забезпечений природними пасовищами і сіножатями, що давало змогу селянам, порівняно з іншими регіонами, тримати більший відсоток худоби на одиницю сільськогосподарської площі. Помітна тенденція до збільшення питомої ваги прибутку від рільництва у краще забезпечених посівами господарствах і навпаки, збільшення прибутку від тваринництва у гірше забезпечених посівами дворах. Пояснити це явище можна тим, що у багатопосівних господарствах зайвих робочих рук бракувало і тому основна увага зверталася на рільництво, передусім на зернові культури, які потребували менших трудових затрат на одиницю посівної площі. Із зменшенням посівної площі інтенсивність польових робіт на одного працюючого у селянському господарстві зменшувалася. Щоб зайняти зайві робочі руки і підвищити продуктивність господарства, селянин переключив увагу із зернових на трудомісткіші технічні культури (буряк, картоплю), прибуток яких з одиниці площі був вищий, ніж зернових. Відходи від технічних культур (гичка, жом, брага, маляса тощо) використовувалися для збільшення поголів'я продуктивної худоби у господарстві, що і обумовлювало зріст питомої ваги прибутку від тваринництва.

Прибуток від інших галузей сільського господарства — городництва, садівництва, бджільництва, птахівництва тощо — складав у селянському господарстві України у 20-х роках незначну величину: пересічно по республіці в 1923/24 р. 8,1 % (8 % на Поліссі, 9,6 % на Правобережжі, 9,2 % на Лівобережжі, 6,4 % у Степу). Помітно, що вищий прибуток від городництва і садівництва мали селянські господарства на Правобережжі і Лівобережжі, а менший на Поліссі і в Степу. Думається, що тут відіграв свою роль природний фактор — на Правобережжі і Лівобережжі були найкращі в Україні умови для садівництва і городництва, а тому ці галузі були краще розвинені і питома вага прибутку від них була ви-

щою, ніж на Поліссі і в Степу. Крім того, наявність зайвих рук на Правобережжі зумовила більшу поширеність городництва та садівництва, як трудомісткіших галузей.

Заняття поза власним сільським господарством принесли в 1923/24 р. селянам України 15,3 % прибутків, тобто кожний 6-й або 7-й карбованець. На першому місці серед цих занять стояла праця членів родини селянина поза сільським господарством. Здебільше це прибуток селян від відходу на заробітки у міжсезонний період, як правило взимку. Але потрібно зауважити, що цей прибуток складав в Україні значно менший відсоток у гуртовому прибутку селянина, ніж у селянина Центральної Росії, де у нечорноземних губерніях відходом займалися цілі села. Помітно, що в Україні кількість відходу, а отже і заробіток від нього, залежали від землезабезпеченості селянського господарства. Найбільший прибуток від цього заняття мали селяни малоземельного Правобережжя (8,7 % від загалу), менше на Лівобережжі (6,9 %), ще менше на Поліссі (6,3 %), а найменше у багатоземельному Степу (5,5 %). У розрізі посівних груп найбільший відсоток прибутку від праці поза сільським господарством мали безпосівні двори (пересічно по Україні в 1923/24 р. — 43,9 % прибутку, або майже половина), найменше ті, хто засівав понад 15 дес. на двір — 1,9 %. Подібна картина була характерна для всіх регіонів республіки.

Друге за значенням джерело прибутку селянина серед занять поза власним сільським господарством — це робота в наймах. Питома вага прибутку від наймів складала в 1923/24 р. пересічно по Україні 5,6 % (3,7 % на Поліссі, 4,8 % на Лівобережжі, 5,7 % у Степу і 9,6 % на Правобережжі). Чисельне малоземельне селянство Правобережжя більше всього пропонувало свої послуги як наймити, відповідно вищою була питома вага прибутків від наймитської праці.

Третє місце серед нехліборобських прибутків селян України займали доходи від торгово-промислових занять (промислів). У 1923/24 р. пересічно по республіці їх питома вага складала 1,1 % прибутків селян. По регіонах цей відсоток складав: на Правобережжі 1,9 %, на Поліссі — 1,1 %, у Степу — 1,1 %, на Лівобережжі — 0,6 %. Знову ж таки, малоземелля,

а отже, і пошуки шматка хліба змушували правобережних селян найбільше на Україні займатися цією діяльністю. Безпосівні і малопосівні селяни більше звертали увагу на торгово-промислову діяльність, ніж середньо- або багатопосівні. Так, найбільш яскраво ця картина спостерігалася на Лівобережжі, де 52,9 % прибутків безпосівних селян у 1923/24 р. складали доходи саме від промислів і торгівлі, а селяни, що висівали понад 15 дес. на двір, зовсім не займалися цією діяльністю, а отже, і не мали ніякого прибутку³.

Прибутки від здавання в оренду реманенту і робочої худоби в 1923/24 р. займали теж певне місце серед доходів селян (пересічно по Україні — 0,2 % гуртового прибутку)⁴. При цьому активніше цією діяльністю займалися заможні селяни, які мали лишки основних засобів виробництва, і більше на Правобережжі та на Поліссі. Пояснювати цю ситуацію можна тим, що в Степу і на Лівобережжі, де прошарок сільської буржуазії, потужніший, ніж на Правобережжі і на Поліссі, вважав за краще приорендовувати землю і мати певніший прибуток, ніж здавати реманент і худобу в найми. На Правобережжі і на Поліссі, де фонд орендних земель був обмежений, сільські багатії не мали таких можливостей його орендувати, як у Степу і на Лівобережжі, а тому змушені були частіше здавати лишки реманенту і худоби в оренду, а тому і прибуток від цієї діяльності у них був вищий.

Прибуток від здачі землі в оренду складав у 1923/24 р. пересічно по Україні 0,1 % гуртового прибутку селянського господарства⁵. По всіх регіонах чітко видно, що цим займалися безпосівні і малопосівні двори.

Серед інших нехліборобських прибутків певний доход мали селяни України від лісу (продаж дров, хмизу, грибів, ягід тощо). У цілому по республіці він складав у 1923/24 р. 0,6 % гуртового прибутку. Але помітніше значення прибутки від лісу мали на Поліссі (1,3 %) і зовсім мізерне у Степу (0,2 %)⁶. Якщо розглядати прибуток від лісу по посівних групах, то більшу питому вагу він складав у малопосівних господарствах і меншу у краще забезпечених посівами.

Дані про гуртовий прибуток селянського господарства за наступні 1924—1926 рр. аналогічні тим, що проаналізовані нами за 1923/24 р. (див. табл. 77, 78). Зокрема, зберігалася різниця в гуртовому прибутку полярних груп селянства. В 1923/24 р. пересічно по Україні різниця в прибутках між крайніми групами селян складала 11,3 раз, у 1924/25 р. — 7,6 раз, у 1925/26 р. — 6,9 раз. Як і в 1923/24 р., так і в наступні роки, на першому місці по гуртовому прибутку стояло степове господарство, потім лівобережне, поліське, а на останньому — правобережне. Сільське господарство і впродовж 1924—1926 рр., як і в попередні роки, було основним джерелом прибутку українського селянина, давало понад $\frac{3}{4}$ гуртового доходу, а серед галузей сільського господарства на першому місці по прибутковості стояло рільництво, потім тваринництво. При цьому зберігалася тенденція до збільшення питомої ваги прибутку від рільництва у краще забезпечених посівами господарств і збільшення питомої ваги прибутків від тваринництва паралельно із зменшенням посіву у селянина. Заняття поза власним господарством принесли в 1924/25 р. 22,1 % гуртового прибутку, а в 1925/26 р. — 19,6 %. Порівняння цифрових даних табл. 77 і 78 свідчить, що гуртовий прибуток селян у 1924—1926 рр. збільшувався. Так, у порівняльних цінах він складав у 1924/25 р. пересічно по Україні 596,85 крб. на двір, а в 1925/26 р. вже 921,92 крб. Отже, під час здійснення непу матеріальний рівень життя селян України зростав.

Для всебічного висвітлення питання про селянський бюджет, його прибутки і видатки потрібно спинитися на ринковому обігу в селянському господарстві. Для аналізу ми вибрали 1925/26 р., як найбільш характерний для років непу (див. табл. 79). Окрім того, бюджети 1925/26 р. цілком припадають на період сталої валюти (червінцевих карбованців), що дуже важливо при визначенні грошового балансу. Дані свідчать, що ринковий обіг охоплював усіх селян, але різною була їхня роль на ринку. У безпосівних селян набуття сільськогосподарської продукції на ринку було мало не в 3,5 рази більше, ніж відчуження. Отже, вони на ринку виступали як споживачі сільськогосподарських продуктів, а не як продавці. Групи з посівом до 2 дес. на двір відчужували

продуктів сільського господарства стільки, скільки набували (з певними коливаннями по регіонах республіки), тобто їх роль як товарних виробників була нульова. Лише починаючи з посівної групи, що засівала понад 2 дес. на двір, відчуження сільськогосподарської продукції стабільно переважало їх набуття селянами поза межами власних господарств. Але в малоземельних групах відчуження сільськогосподарської продукції переважало їх набуття в незначних розмірах. Так, в Україні в групі з посівом від 2,1 до 4,0 дес. на двір у 1925/26 р. було відчужено пересічно на двір сільгосппродукції на суму 179,51 крб., але одночасно ними було набуто цієї продукції на суму 116,88 крб., тобто переважання продажі над купівлею складало 62,63 крб., або 34,9 %. Це означає, що 2/3 виробленої сільськогосподарської продукції цієї посівної групи споживали всередині господарства. У групі з посівом від 4,1 до 6 дес. переважання продажу над купівлею сільськогосподарських продуктів складало 47,8 %; у групі з посівом від 6,1 до 9 дес. — 44,5 %; у групі з посівом від 9,1 до 15 дес. — 55,3 %. Тобто в цих посівних групах селяни реалізовували на ринку приблизно половину виробленої продукції. Лише в групі з посівом понад 15 дес. на двір відчужувалося сільськогосподарської продукції майже в два рази більше, ніж набувалося. Дані по окремих регіонах з певними коливаннями співпадають з республіканськими (див. табл. 79).

Аналізуючи склад набутої селянами продукції, бачимо, що у кількісному обчисленні більше купували багатопосівні, з одного боку, і безпосівні — з іншого. Так, у 1925/26 р. пересічно по Україні безпосівні набували за рік продуктів на 1 двір на 284,4 крб., тобто більше, ніж у сусідніх групах з посівом до 4,0 дес., а промислових товарів вони набували навіть більше, ніж у групі, що засівала до 6 дес. на двір (214,03 крб. у безпосівних і 189,47 крб. у селян, що сіяли від 4,1 до 6 дес. на двір). Малопосівні і частина середньопосівних дворів найменше купували продукції, обмежуючись найнеобхіднішими товарами. Становище їх, як самостійних господарств, було настільки скрутне, що вони змушені економити на всьому, аби зберегти власне господарство, сподіваючись в майбутньому вибитися в справжні хазяї. Обстеження типового селянського господарства у

Вовчанському повіті Харківської губернії в 1923 р. показало, що таке господарство мало пересічно 6 дес. посіву. Головний напрямок — зернове виробництво. Збір хліба становив пересічно 200—210 пудів. Податок, обов'язкові страхові платежі тощо поглинали 64 пуди. На посів потрібно було залишити 40 пудів, на продовольство — 108 пудів, виходячи з найскромнішої норми 18 пудів зерна на рік на людину, утримання худоби і птиці — 40 пудів, видатки на одяг, взуття, освітлення тощо — 154 пуди. Разом річні видатки селянина складали 406 пудів. Отже, при валовому зборі зерна в 200—210 пудів у середняка при найскромніших видатках виявлявся дефіцит майже в 200 пудів. А господарству потрібно було ще загоїти рани війни — відремонтувати будівлі, придбати новий реманент тощо. Як вийти зі скрутного становища? Селянин зменшував і без того дуже скромну продовольчу норму, худоба ж ніякого зерна не отримувала. Родина середняка відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції — мануфактура, взуття, цукор, гас и навіть голка належали до предметів розкоші. Одяг дітей — це домоткана сорочка і без взуття. На всю довгу зиму — невилазне сидіння в хаті в чеканні літа. Такий спосіб життя дозволяв селянину скоротити дефіцит, але чого це коштувало йому і його родині!⁷

У складі набутих продуктів безпосівних господарств переважали речі особистого вжитку та продукти харчування. А із збільшенням посіву на двір зростала питома вага господарського краму, речей виробничого призначення — реманенту, будівельних матеріалів, худоби. Отже, тут ми спостерігаємо якісну різницю між полярними групами селян: безпосівні селяни купували товари, які споживали наймані робітники, продавці робочої сили; великопосівні селяни купували товари, які необхідні господарям засобів виробництва. Середньопосівні селяни займали проміжне становище. Це добре видно при розгляді витрат селян на протязі року. Передусім звернемо увагу на виробничі витрати у структурі загальних витрат селянського господарства (табл. 80). До виробничих витрат віднесені витрати на придбання худоби, реманенту, будівель, різного роду господарських матеріалів, ремонт інвентаря та будівель, найм робочої сили та основних засобів виробництва, корм